

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Dist.} 524

Title: *Amman Dilhiti*
(1849)

1000

अनुमानदीधितिः॥ Incomplete

524

:	Anumāna Dīdhitī	:	Title
:	Bhattacharya	:	Author
:	:	:	Editor = ni.
:	Sam. 1849	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
524 :	Begins abruptly	:	Remarks

७

दिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायांतरगतत्वादिभूत्येवोक्त्यादयमिति सौम्येनान्याश्रयः साध्यादिविशेषनियंति
ताश्च प्रतिज्ञादयो वाच्या इति न विभिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेति व्याप्तिः व्याख्यादेरिव साध्यादेरनुगमा
दननुगमो न्यायादेरपीष्यत एव। एतेन प्रतिज्ञानिगमनयोरुदाहरणावयवोक्तयोश्च न संप्रत्येकार्थप्रतिपाद
कत्वं प्रागेव तु यवानामवयवानां परंतु प्रतिज्ञाहेतुः कथंचिदुपनयनिगमनयोः एकवाक्यताव्यवहार
स्तु विशिष्टे कार्यप्रतिपत्तिपरतामात्रेण तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वं च यदि तद्विषयतत्तत्संदायसिद्धयस्य
यकतायां मात्रेण तदाहरणोपनयनयोरवतत्पर्यवस्यति अथ तदनुकूल्यतामात्रेण तदाकोवहिमान्
वतोवहिमान् कुतो धर्मवत्त्वादिसादेरपि तथा त्वमित्यादिकं समाहितं अवयवत्वं तु न्यायांतरगतत्वे स
ति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाद्यदितत्वं वा वक्तव्यं उभयवप्र
तिज्ञाहेतुत्वाहरणो उदाहरणोपनयनयनिगमने इति विप्रुष्यवक्तव्यमिति। प्रतिज्ञादिप्रति
पाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानयंचकान्यतमज्ञानजनकवाक्यत्वं तत्त्वमित्यपिकेचित्। तस्यैवेति

हेतुः

(५७)

तथा च तादृशजातो साधकाभावः वार्धक्यमप्याह। अन्यथेति। न्यायजन्यज्ञानेयं चावयवजन्यत्वात्पुनश्च द्वित्रादिजन्ये
द्वित्राद्या एकैकजन्ये चैकाजातय इति संकर इत्यर्थः। तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने च सुतरां मानाभाव इति भा
वः केचित्तुः यदि चानुगतकारणमंतरं शायितादृशजातिसंबन्धे संभवस्तदा कदाचित्प्रतिज्ञादिजन्यमिहेत्वा
दिजन्यवृत्तिहेत्वादिजन्यवृत्तिज्ञादिजन्यवृत्तिर्जातिः स्यादिति संकर इत्यर्थः। एवं सर्वेषां सजातीयत्वमे
कजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञातिस्त्रं साध्याविधेयधर्मविशिष्टो धर्मी त
थावयवतावच्छेदकपर्वत्वादि विशिष्टे साध्या तावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको
न्यायावयव इति पर्यवसितार्थः। उदाहरणञ्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टवसाध्यवैशिष्ट्यज्ञानजन्यसता
वच्छेदकविशिष्टे यस्य उपनयश्च यस्य तवच्छेदकविशिष्टेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञा
नमिति तयोर्बुद्ध्यसः किं लिख्यदिप्रकृतन्यायवहिर्भूतवाक्यस्यावारणाय संलंघनं प्रकृतन्यायावयव
त्वपर्यवसितार्थकं उद्देश्यं नृमितीति प्रकृतेत्यर्थः। वद्विसाध्यकन्यायोपनयस्य वह्नित्वावयवमसा

राम०

न

अकारुमिसन् नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकस्य वारणाय प्रकृतद्वये। तथा च तादृशसाध्यपक्षकन्या
यावयवत्वात्तादृशसाध्यपक्षकारुमिसन् नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वमप्यवसितार्थः। असादा
लोकवाच्यवृत्तौ वह्नित्वावच्छेदकविशिष्टवसाध्यवैशिष्ट्यज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणायानुनेति निगमनवार
णायानतिरिक्तेति। यद्यपि निगमने सासात्तुसंवाचकपदेन प्रयुज्यते। तथापि नृनताभं जायापनयस्यायमादि
पदस्यानुबन्धेन तथावाध्यं इत्यमेव च प्रसक्तो मतिप्रसक्तिनिगमने चेत्यादिना निराकरिष्यति। तदर्थं चिनि
गमने मूषकतानुमित्यन् नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकसंज्ञातुपरा मर्शहेतुः येन निरुक्तन्याया
वयवत्वस्य प्रतिज्ञात्वं तदपि व्यापूयातः। अबाधितत्वादेस्तद्वैधोपयिकविशिष्टहेतुसंबन्धस्य वा बोध
कीयातस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति। यत्तु दृष्टिबीतरेभ्यो धेते दृष्टिबीत्वात्तु न्यय दृष्टिबीत
रेभ्यो भिद्यते तन्न दृष्टिबीत्युदाहरणवारणाय तदिति। तच्छ्रुतेन यद्यपि बीतरेभ्यो धेते दृष्टिबीतरेभ्यो धेते
भेदस्याविषयीकरणात्। तास्येभ्यो तादृशबाधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्तत्र तावता युदा

पि०

हरणास्यतथात्वात्संभवोयत्नेसादेरन्वेनयातयदिचनिगमनेनायमादिर्षदंनिविशतेवाक्केकवाक्यतयोवविशि
 ष्टलाभादिति विभाव्यतेतदाहेतोसाध्यकस्यसमाप्तिनाधिकरणभावेनायमाद्यतःपुनरपि साध्यत्वभावा
 तपक्षेपि हेतुव्यायकसाध्यसामानाधिकरण्याविशिष्टहेतुमत्तावोधकस्यापनयस्यविषयत्वस्य साध्यता
 द्रव्येणादृष्टतत्वे हेतुव्यायकसाध्यसमाप्तिदशसिद्धाध्यायव्याचन्यायप्रयोगःतत्रोदाहरणायनेयोःयत्र य-
 वायवतत्वाद्यवच्छेदेनसाध्यसिद्धिरुद्देश्यतायामेतत्त्ववतत्वादिनादृष्टतायन्यासेस्तत्रोदाहरणस्य
 चःससंतस्यवाच्यतावदकन्यायांतत्त्वस्यसाध्यताहेतुतस्यायमादिनिगमनोतस्यचभागस्यवारणा
 यतस्तस्यविषयसर्वमाप्तिधेयंयमेवमित्यादावतिरिक्ताप्रसिद्धिःनचकोट्यप्रसिद्ध्यायमेयंनवेतिविप्रतियत्तेःयस्य
 स्यचायोगान्तादृशीप्रतिज्ञाप्रकृतानुमिति विषयतासमस्याविषयताकलंप्रकृतानुमितिप्रकारतासमस्याप्य
 कारताकलंवावक्तव्यमितिवाच्यं सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठासंताभावाप्रतियोग्याकाशाभा
 ववर्द्धदंद्रव्यमिदोविशिष्टयस्यवोधकेउपनयेतिव्याप्तेःतथापिप्रकृतयस्येवकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकलंतद-
 दि-

राम०

नविषयत्वंप्रकृतयंचप्यर्थयस्यकप्रतिज्ञादिस्थितेतुपक्षेप्रकृतयस्यवैशिष्ट्यवोधकोहेतुर्नतुप्रकृतसाध्यस्य ता
 दृशविषयताविलसणाविषयताशून्यत्वंप्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धौयथिकव्याप्त्यविषयकत्वंवातदन्तिरि
 त्तविषयत्वंवद्विद्याप्यालोकवत्संभवीयवतोवहिमान्धमादिधनव्याप्यधर्मवान्यवतोवहिमान्धमादिव्याप्यद्वयत्ववेदि
 स्याःसंमहायप्रकृतहेतुसाध्ययोरुदाहानं वद्विद्याप्यधर्मावा न्यवतोवहिमान्धमात्सादिव्याप्यद्वयत्ववेदि
 दंसत्तादिमद्वयत्वादिसादिकंतुन्यायप्रयोगःविशिष्टयस्योपस्थापकदेवतादृशव्याप्तिप्रतीतावाकोसाविर
 हेरणादाहरणानुत्थानादयमातिप्रसंगत अतएवनेकदोभयव्याप्त्यन्यासोपियदिचमेतःपक्षेतिअयंजोर्
 सादेरेवप्रतिज्ञायायथोपवर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वंतादात्म्यनगोःसाध्यत्वात्तात्त्विकानुयस्यसागता
 देःसाध्यत्वानुपपत्तेःपदार्थतावच्छेदकजातोहेतुर्थाव्यायोगवद्विमानिसादोयुनरनुमितौपक्षेसाध्य
 स्यवहेःसंयोगात्मकःसंबंधोभासतेतथैववद्विद्याप्यधर्मवानिसाधुयनयसंगमात्शून्यज्ञानेतुवहिम
 तोअभेदःएवंभेदसाध्येभिधेयतेभिन्नमित्यादाविवेकलक्षणमिति सस्मादप्युक्तेतदादृशयस्यसाध्यकाःय

पिं: अ: दी: अ:

अपेक्षिते ४

संशयादशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः संशयसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्तनीयस्य संश-
यस्यानिवर्तकोपस्थावतां बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्वं वक्तव्यं एवं च तादात्म्येन गविसाध्ये युक्तिगवाभेदस्य संयोगे
न समवायेन वा वद्वौ बहिर्भेदस्य समवायेन या कस्य कतौ या क कति मत्वस्य या क कति भेदस्य विशेषणत
येतरे भेदे इतर भेद इत्येव तस्य इतराभेदस्य इतरे भेदेदेव तस्य इतर भिन्न भेदस्य च बोधां विशिष्य वक्तव्या
इति दिक् तावत् बोधानिबल्य संशयानिवर्तकतौ बहौ बोधजनकत्वमित्यत्र बोधन्वेति तावद् बोधनिबल्यमावत् संश-
यनिवर्तक बोधे जनकत्वं वाच्यमित्यपि कश्चित् चेन्नः पचदतिघटो नेतराणि त्रिप्रतिज्ञायासाध्ये विप्रयित्वा
नुयोगित्वयोः संबंधविधयेवानुप्रवेशात् यथोपदर्शितसाध्यगुणकतौ यथिकया द्विविशिष्टहेतुमत्वस्य च
यस्यैतन्नैयं दुयनैयत्वादिति यावत् त्वात् तथा चायमित्याकारः कसुवच एव वा चा मुपनयः न न्यानां पुनरन-
न्यगति कतया तद्याप्य हेतुमास्तद्वैतत्वा कारकयोऽप्यतो वशाच्च तदासाध्यस्य तद्याप्यस्य वा यथाभरीः के-
चित्तु बहिर्भान्वेति नैविप्रतियतौ तदधीन संशये च बहिर्भतदन्याभ्याभावयोस्तादात्म्यविशेषणत्वाभ्यां

राम०

तावद्धोधनिवर्हयावत्संशयनिवर्तकः ६

[illegible]

६०

तिरतिरिक्तविषयभाषणं हेतुत्वमभिधेयं प्रेयं त्वादित्यादीयं च मर्थयस्यैकहेतुवारणाय यं च प्रेयं ता न्यत्वस्य वावश्यं वाच्य
त्वात् संख्यातिरिक्तसुर्वर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेनैवान्वयात् प्रातिपदिकार्थयोः प्रेये न साक्षादन्वयस्याव्यु
त्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्यैव न मेव तस्यैव तस्यैव न चैव तस्यैव योरिदं नेदमेकस्य च इत्यादौ तथा च हेतुत्वविशि
ष्टहेतोर्वत्त्वादिरूपसाध्यमेदेनान्वयोनसंभवतीत्याशयः चेन्नादिसंवेधाभावबोधस्य विना विभक्त्यर्थविशेष्य
तामनुपयते च चेतो न च वतीत्यादौ तिडर्थस्यैव विनाप्यनुयोगिनिमग्नप्रसुवर्थस्यासुवर्थप्रतियोगिकाभा
वेत्यर्थः प्यभवा न्वयात् इति हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्या अन्वयवतावच्छेदकरूपशून्य १ हेतुत्वदाह
रणान्यन्यायावच्छेदकत्वेन तत्तादृशत्वावच्छेदकहेतुत्वादिकमिति तु केचित् हेतुत्वभिधानेति जिज्ञासाजनक
त्वं तद्योग्यतावाक्यत्वं न्यायावयवत्वं लिंगेत्यादि लिंगविषयेति शब्दार्थतात्पर्यं कं अभावहेतुकव्यतिरेक्यदाह
रणवारणाय लिंगातिरिक्तसाध्यं तद्विषयकं तद्विशेष्यकं तेनेदं जलं निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वा
दिदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वादित्यादौ यन्न जलं तन्मिनिःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व

लिंगः

राम०

२ क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च २

नतिरिक्तविषयभाषणं हेतुत्वमभिधेयं प्रेयं त्वादित्यादीयं च मर्थयस्यैकहेतुवारणाय यं च प्रेयं ता न्यत्वस्य वावश्यं वाच्य
त्वात् संख्यातिरिक्तसुर्वर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेनैवान्वयात् प्रातिपदिकार्थयोः प्रेये न साक्षादन्वयस्याव्यु
त्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्यैव न मेव तस्यैव तस्यैव न चैव तस्यैव योरिदं नेदमेकस्य च इत्यादौ तथा च हेतुत्वविशि
ष्टहेतोर्वत्त्वादिरूपसाध्यमेदेनान्वयोनसंभवतीत्याशयः चेन्नादिसंवेधाभावबोधस्य विना विभक्त्यर्थविशेष्य
तामनुपयते च चेतो न च वतीत्यादौ तिडर्थस्यैव विनाप्यनुयोगिनिमग्नप्रसुवर्थस्यासुवर्थप्रतियोगिकाभा
वेत्यर्थः प्यभवा न्वयात् इति हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्या अन्वयवतावच्छेदकरूपशून्य १ हेतुत्वदाह
रणान्यन्यायावच्छेदकत्वेन तत्तादृशत्वावच्छेदकहेतुत्वादिकमिति तु केचित् हेतुत्वभिधानेति जिज्ञासाजनक
त्वं तद्योग्यतावाक्यत्वं न्यायावयवत्वं लिंगेत्यादि लिंगविषयेति शब्दार्थतात्पर्यं कं अभावहेतुकव्यतिरेक्यदाह
रणवारणाय लिंगातिरिक्तसाध्यं तद्विषयकं तद्विशेष्यकं तेनेदं जलं निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वा
दिदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वादित्यादौ यन्न जलं तन्मिनिःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व

विं: अ० दी० अ०

६१

साधुदाहरणेनानिप्रसंगः लिंगविषये सस्यद्वौ क्तव्याप्यत्वाविषयार्थकत्वे तु हेतुवारणाय लिंगाति लिंगविषय
 त्वं च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण वाच्यं न वद्विमान्वद्विमान्मिमांसा
 दयं हेतुः इदं वा हेतुत्वं तत्त्वेन प्रमीयमानत्वादित्यादौ हेतो नानिप्रसंगः लिंगविषयकज्ञानजनकत्वा नियतत्वं
 गिविषयकज्ञानजनकत्वनियतावच्छेदकत्वं वच्छेदकरूपत्वं तत्त्वमित्यादिकं तु तादृशावच्छेदकरूपान्तराग्रहेपरिवेधे
 दुर्महादनुषादियं अनुमितिस्तदिजनको तं न्यायावयवार्थकं निगमनवारणाय साध्या विषये सादिसाध्या
 विषयकत्वं च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण पूर्वोपदर्शितसाक्षात्
 रं परसाधारणप्रकृतपक्षविशेषणत्वेन वा तेन पूर्वोपदर्शितहेतो इदं वा हेतुत्वं तत्त्वाप्रमीयमानत्वादयं हेतुरिदं वा
 हेतुत्वं तत्त्वेन प्रमीयमानत्वादित्यादौ नान्यापिः इदं न दंडाज्जातं दंडसंयोगाजन्यद्वयत्वादयं न धर्मादालो
 कवानादौ धनशून्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकिण्युदाहरण्यहेतुत्वयस्यैकसाध्यान्वितसार्थबोधकैयं पदशालिन उपनय
 स्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिनिःतर्क्यश्च प्रकृतसाध्यान्वयबोधनसमर्थोपस्थितिजनकहेतुविभक्तिमत्त्वं हेतु

७१२

राम०

निसंयातायातोऽयदिवर्तते य वेतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतयाऽभावस्य साध्यत्वं हेतुत्वं च सिद्धाधियमयावत्या
 यप्रयोगस्तत्र यथा तादृशज्ञानभावादत्यन्तज्ञाप्रमितिदृष्टान्तालिनिव्यतिरेकिण्युदाहरणतिव्याप्तिरित्युच्यते तदावयवोतरे
 यस्थितार्थान्वितसार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं तत्त्वे उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणीयं केचित्तु साध्यविषयकधीजनकत्वा
 नियतहेतुविभक्तिमत्त्वनियतावयवतावयवतावच्छेदकत्वं समुदितलक्षणार्थइत्याहुस्तच्चित्तं हेतुत्वप्रतियादकेति
 विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः हेतुत्वं प्रमेयमित्यादियतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति
 तस्मादितरेभ्योभिधत्ते इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च घटोदं दंडाद्विधं मादित्यादिकानप्रतिज्ञातद
 दत्तेरतदात्मनश्चतुद्विधधर्मव्यापकत्वायोगात्संप्रदायविशेषाच्च तेन भूतन नित्यगमनेति नानाशंकनीयं नित्यव्याप्ति
 रिति उदाहरणेति क्वचित् जिज्ञासानुत्पादयितुं हेतुत्वं न हेतुत्वं के इत्यर्थः योग्यतासत्त्वान्वाव्याप्तिः अनुक्तो
 दाहैरण्य इतारपि दाहरणस्थले तादृशरूपतादृशयोग्यतासत्त्वान्वावयवेति उदाहरणत्वं चेह नन्या
 यगर्भमवेयर्थ्या तसाध्याविषये सादि अयं न दंडादंडसंयोगाजन्यद्वयत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वौ

चिःहीःअःअक

६२

रणायसाध्याविषयेत्यादि। व्याख्यातार्थः उपादानं उपनयविशेषवारणायहेतुयंचम्यतेतिहेत्वितिहेतुत्वबोध
कार्यकहेतुयंचम्योर्वैकल्पिकमुपदिश्यत्वे उपनयस्यचोतेनुसंधीयमानाप्रथमेवातः एवंदृष्टादित्यादेः सु-अ
तत्रैवसाधनपरस्यापिदृष्टान्तस्ययंचम्यतत्वेनयायोगात्कस्यचित्त्व्यतिरेकिणउदाहरणविशेषस्ययंचम्य
तत्त्वसंभवेतुतद्वारणसर्ववत्-अत्रचार्थवद्भागस्यचहेतुयंचम्यतत्वेबोध्यतेननिरर्थकतमित्येवहिप्रमात
इत्यादौनाम्यादिः यंचम्यादेस्तस्मिन्मिलाद्यादिशब्दादिनयेतुनानुपतिगंधोर्षकेवित्तुहेतुयंचम्यतत्वेहेतुत्व
प्रतियादकयदशालित्वंरवेवत्साध्याविषयकज्ञानजनकत्ववदतरनिरपेक्षेणप्रकृतहेतुत्वविशिष्टसाध
विषयकज्ञानजनकत्वसाध्यंहेनविवक्षितंवेय्यदित्याहुः यंचम्यतेति-अनुमितिपरवाक्यत्वमवय
वत्वंहेतुत्वादेयंचमीलासृणिकीदृशोभजतेइत्यादौलाघवेनावधिलेवधिमत्वेवाशक्तत्वात्तद्व्यानिष्ठम
वधिलमिवविभागनिष्पन्नमवधिमत्वमपिसंबंधविशेषः सचातिरिक्तोऽननिरिक्तो नवेत्यमदेतत्कृतत्वं
बंधामहेचम्यवहारः शक्तिप्रमाताददेतिपतनीत्यादौतुलाद्यवादिभागे शक्तिसाजनकत्वंचक्रिया

सप्र०

दि३

याःसंबंधमयोदयाभासतइत्यपिवदंति-अतःयंचम्यतेतितस्मादित्यत्रतसदेनलसृणाशकेवतादशजा
नोपस्थितिसंभवात्। पर्वतोवहिमानवहिंसामशीमान् तस्मादित्यादिकंतुस्यपिनययोगः संप्रदायानुविधादिति
वदंतियतुः हेत्वर्थान्वयानुरोधाद्धिमानित्यादावपिज्ञानलक्षणीति। तदसत्तयंचम्याज्ञापकत्वेज्ञाप्यत्वेवालस
रायैवोपपन्नोतत्रलसृणायांमानाभावात्। अतएवोक्तंआहतोपोवप्रतिज्ञेति। अतएवमात्रक्षेत्यतोद्वेगुपादित्यत्रलसृण
पोमात्रहेतुत्वमथासंभवमुपादकत्वापकत्वेति। अतएवलोकिकेवहिमदितिपृष्टतद्वद्वहिमदित्युतपितेकुतश्चितिज्ञासा
धमवत्वादित्युत्तरंचनहितत्रानेप्रमोयेनलसृणाकायांज्ञानेनोतरयेत्-नवापरकीयभाविप्रमातुरोधादजिज्ञासिनामिधाने
नवाकुतदितिप्रमोरातमित्युद्धाहः। मानाभावात्। राहोदहनान्नजलाजलेस्पर्शविद्व्यान्माधाते-नापिवादादित्यादौतज
र्थान्वयानुरोधाज्जन्तत्वरूपहेतुमत्त्वजन्तविषयत्वरूपवत्ताप्यत्वमर्थः। एवंचेहेतुमत्त्वोक्तावपिज्ञाप्यत्वेनसृणोवनवेधमा
रा लोकवासर्वतोवहिमानवहिंसामशीमान्-सधर्मापर्वतोवहिमानित्यादिप्रतिज्ञायांपर्वतोवहिमानवहिंसामित्यादौतत्रापिज्ञा
मनेप्यजिज्ञासिरितिवाच्यप्रकृतमपेक्षावित्तसार्थबोधकयरोपस्थापितप्रकृतसाध्यान्वितसार्थबोधकयंचम्यतेलासृणिकयदवयवत्वं
सविवक्षितत्वात्। अतु-अयमात्माज्ञानादित्यादाव्यातिः। शक्तौवज्ञानोपस्थितयोसंभवेनलसृणायाविरहादिति। तन्तायदि

दि४

विं. ही. अ.

६३

ययकज्ञानस्य हेतुत्वादिकमवगतं तेष्वप्यास्मादि जिज्ञासापराहरणादिप्रयोगः नचे ह्यज्ञानविषयत्वेनापस्वि निर्विनालसणाः अन्य
 प्रातत्रसुखादेरिविद्यासुषुप्तिप्रसंगात् केचित्पंचम्यालो सणिकं देवत्वतियता वपवता वचे देकस्यवत्ता दशप्रवत्
 यमि चार्थवयवता वचे देकस्य प्रत्यावयवत्वे वा विवक्षितमित्याह नव्यास्तु पंचम्याज्ञानज्ञाप्यत्वस्य प्रमाणं बोधपत्तौ न प्रातिपदिके
 पिल सणाः काका वै विविधयदार्थैकदेवोपिज्ञाने प्रातिपदिका चो विषयत्वेनान्वेति। कदे कतीवकतौ धात्वर्थः पक्षे विविदि
 पृष्ठहेतुप्रपुन्यते आकांक्षावसाने दुर्मविशिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्शिते। अन्यथाप्यार्थधर्मज्ञानादित्यादिप्रयोगेपि धर्मादेर्वा
 पितोपदर्शनप्रसंग इति प्राहुः। इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति स्वीयं यदंशमिन्त्यपदेते धीविशेषका मय बोधजनकत्वे सति अ
 तपदवत्वे सति स्वीयत्वं तपदार्थविशेषकान्यवबोधजनकान्यत्वे सति वा न्यायावयवत्वं प्रतिपादयितुं प्रकृतपदान्वितस्वा
 र्थबोधकपदस्य व्यापिता र्थान्वितस्वार्थबोधकपदस्य र्थान्वितो न प्रतिज्ञा र्थो न्यायावयवत्वं हेतुत्वे निगमनवारणाद्योपस्थापि
 तोना प्रमेयत्वप्रमिधेयप्रमेयत्वादित्यादौ प्रकृतपदान्वितस्वार्थबोधकपदस्य र्थान्वितो न प्रतिज्ञा र्थोपि तु तदेकदेशार्थ इति स्वा
 र्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वं विविदि वैशिष्ट्यबोधजनकस्वार्थोपस्मितिजनकन्यायावयवत्वं विविदि वैशिष्ट्यजनक

८५

रा. म.

स्वार्थविशिष्टबोधजनकन्यायावयवत्वं हेतुत्वात् एवमवयवत्वात् हेतुत्वविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यसंसासते न पुनरवयवता र्थविशिष्टस्य

१५३

स्वोत्तरार्थविशिष्टस्य कस्य विदिति इतरार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वसुदाहरणत्वं अन्यथा मिबोधकं तत्त्वं वातिरेक्यामिबो
 धकं तत्त्वं चेत्तत्र विशेषत्वसंज्ञा इतरपस्यापि तार्थविशेषज्ञा कस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वे स्वार्थविशेषकतार्थान्वयबोधजनकन्या
 यावयवत्वे वा पुनयत्वं अन्यथा र्थविशिष्टस्य स्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वे निगमनत्वे हेतुत्वप्रतिज्ञार्थेन विशेषणत्वेन
 नान्वेति किंतु तदेकदेशार्थ इत्युक्तं प्रायेण। इत्यवयवत्रयः॥ श्रीगणानुजाय नमः॥ एतावता प्रवेधेन सपरिकरे हेतुनिरूप्यत
 संगतत्वनिर्णयारिरूपतर्कैर्यकारित्वान्नतराभासिनेरूपराप्रतिज्ञा नृते अयेति अनुमितीति। यथा श्रुतमिदं हेतुदोषा
 रणालसंज्ञात्वं हेतुत्वं हेतुत्वं। तदमिप्रायसौ बोधेयसंकरे पीत्या विक्षेपिता तत्राभुमिति पदे अनुमितिनिष्ठकार्यता निरु
 पकसेवेधित्वेनानुमितितकारणज्ञानेयं। सामव्याप्यहेतुमान्यसः साध्वानित्याकारानुमितियरेवातेनैकत्रहेतोस
 मिचारादिग्रहेण न्यस्यपुमशोदनुमित्यजनकत्वेपिन सति रित्यपि वदंति। यवेतो निर्विद्विर्धमो बहुरभियेयत्वं वा प्रम
 यत्वस्यैवमिचारीत्यादिमादय्यनुमितिप्रतिबंधाह। यथा र्थेति। ननु प्रतिबंधकज्ञानविषयमभिचारादिषट्कसाध्या
 देरपि प्रत्येकं हेत्वाभासत्वापत्तिः। अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबंधकं तत्तद्वत्प्रत्येकं न विशिष्टमिति चेत्तहि
 यथा र्थेति अर्थमविषयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह। यदिति। केचित्तु इहानामेव हेतुनामिमानि लसा

१५

दी. हे. अ.

६४ क

एतद्विज्ञानं भौममिव प्रथममपि ज्ञायमानमभिचारः प्रतिबंधकत्वं सभ्ययेत्यतः दर्शयता दशाभावाप्रतिबोधिर्नोयमभिचा
 रादकतत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वं अग्रतस्तमिमस्य तद्वत्प्रथमः साधयेव बाहुल्यहेतुलक्षणात्मितिप्राहः अलिगमवि
 वक्षितो यदि प्रयत्नेनेति। यादृशविशिष्टविषयत्वेनेत्यर्थः। तेनानुमीतप्रतिबंधकपक्षविशेषकालमविषये साध्याभावा
 दोषदेत्वादिनिष्ठेनातिप्रसंगाः अवच्छेदकत्वे हेतुनातिरिक्तवृत्तित्वेनेन विशिष्टस्यासत्वेपि निमित्तमुपेयाभावात्सदे
 त्वादिप्रतिबंधेपिनसतिः विशेषणीयं चनादृशविशिष्टांतराधितत्वेनेन प्रमेयत्वादिविशिष्टमभिचारादौ नातिप्रसं
 गः एवं च पक्षतावच्छेदकादिविरुद्धविशिष्टपक्षः पक्षनिष्ठस्य विरुद्धासाध्याभाववद्वृत्तिसाधनसौधने साधने साधन
 वृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोषः यनकनापि संबंधेन तद्वत्प्रकृतहेतुर्दृष्टः। यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञानं अनुमि
 तिप्रतिबंधकतत्प्रथमिशास्तादृशधर्मवत्त्वे हेतुसौषडत्यपि कश्चित्तावप्यवतत्वेन पक्षत्वे वा हेतुनेन साधत्वेपि विशिष्टधर्मत्वे
 न हेतुविषयतादेः काचनमयत्वं विरुद्धदृष्टव्यविधिरुद्धविशिष्टपक्षेन समहानसीयवद्विधुमस्य तत्प्रमेयत्वस्य केवल
 धर्मस्य वावद्विधुमभिचारे विशिष्टधर्मस्य वाप्यवर्तयिवद्विधुमिव न दोषः न वा तत्संबंधेन तत्र तस्य हेतुर्दृष्टत्वं अतस्तदुमीव
 चिन्तयत्यसकतदुमीव चिन्तयतसाध्यकतदुमीव चिन्तयतहेतुकानुमितिप्रतिबंधकत्वं वा अतथावनिर्वर्तिः पक्षतो व

रतः

वच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहितस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यातिरूपितमाप्तियाप्रिष्टहेतुतावच्छेदक

हिमान् पर्वतासि व हिमान् वा तद्यमि चारिणः पर्वतादने र्वधर्मादित्यादौ न केपि हेतुभासाः स्यातादशानुमिते प्रसिद्धत्वा
 दिता अत्रवदिति। यदिष्यकक्षप्रत्यक्षविशिष्टविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितावेनाहोयमानसज्ञाने वाप्यसत्त्वं वच्छेदकविशिष्टे
 यस्य साध्यताविशिष्टहेतुमात्रावगाहितस्य च द्वयोर्मितरेकसत्त्वं हेतुसंबन्धे पक्षतावच्छेदकविशिष्ट्यादिकं च वैज्ञानिकं न तु वा
 सवैज्ञान्यं। अमिष्टान्यतो अतिरेकतत्प्रवाचा। तादृशवगाहितप्रसिद्धिराहोयमानसज्ञाने वाप्यसत्त्वं अत्र न्यगति कत्वात् एवंच वस्तु
 मात्रविप्रयानेन तरेनिर्वहित्वविशिष्टवैद्व्यहेतुपिनसतिः। तस्य विरोधविषयकत्वात्। एवसाध्यानि अत्रोत्तरं साधनं नुमिताव
 पि। मानसज्ञानाविशिष्टत्वात्। तादृशविशिष्टतादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यविशिष्टमभिचारे तादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगा
 हितासाधनस्य यदिष्यकज्ञानं विरोधविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं हेतुसंबन्धे तत्त्वं। तानविरोधित्वं हिष्यविषयकग्रह
 विरोधित्वं हिष्यविषयत्वा एव विधेवरीतिरुत्तरतः। सर्वत्र समभिचारलक्षणादावनुसर्तव्यत्वे किंचित्किंचित्तुयादृशपक्षकया
 दृशसाध्यकया दृशहेतौ यावतो दोषः संभवति तावदन्यत्वेमेकमात्रे दोषस्थत्वेन तत्त्वमेव हेतुभासत्वं संचानि रिरुक्तावयो
 वाभावात् नित्यवैयर्थ्यापेक्षविषयवैशिष्ट्यतत्त्वमवस्थानमिप्रयोगः। अभिचारादः साध्यादिभेदनिमित्तत्वात्। शब्दो मेदमात्रस्या
 प्यवाकिंचित्करत्वादिति प्राहुः स्यादेतत्। शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्रासाधारणोऽपि। सर्वसाध्यवच्छादने स्तत्रासाधारणो

तत्

तत्

दी. च. रे.

इसा

५५

संशयनिवृत्तः कृतकत्वादित्यस्य सति पक्षे विद्यते व्याप्यादभ्युपगम्य तादावपि स सतः जाविरहादित्याशं कं तयोस्तस्यैव निराकु
रुते। दशाविंशतिरिति द्वितीयाः सदेवोः। असाधारणः पक्षमात्रेति सतः प्रतियक्षा विरोधिपरा मशी यस्मिन् सतयातया देशाविशेष
हेतुसंभवस्यास्तत्त्वमिदं सतस्य ससाध्यभावव्याप्यवत्त्वस्य विषयो विरोधिपरा मशी यस्मिन् सतयातया देशाविशेष
सत्त्वादनुमित्यजनकत्वात्तदुद्देशः। सदेवोः साध्यव्याप्यवत्त्वादिवुद्देशातिवैधक्ये परमायाति। ननु तद्विषयस्य दोषत्वे अस
त्वात् सत्त्वया बाधभिरानुमित्यनुदयारतस्यापि दोषत्वे स्पष्टम्। को हि साध्याभावतद्व्याप्यवत्ता भ्रमयोरनुमिति विरोधित्वे विरो
धः। विपुक्तिरस्तु प्रवादेन प्रदुष्ट इति भावः। पुरुषानस्य यदनुमिति प्रतिवैधक्यता वच्छेदकं तद्वत्त्वात् तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वं
च न सारगर्भः। तच्च द्विविधं। विषयरूपं साधारणं। बाधप्रमित साध्याभाववानप्यसत्त्वविषयत्वेन साध्याभावानुमिति प्रति
वैधक्यत्वात्। अविषयरूपं च विरोधिसामग्री कालीनत्वादितद्वत्त्वेन साध्याभावतद्विषये हेतोर्दोषीति। तन्ना तद्वत्त्वे हेतोर्ना
मेव न बाधेन दभावात्। अतएव नाश्रयतया वहिष्यमिचारि सत्त्वादिसति धर्मप्रसंगाच्च साध्याभाववत्त्वस्यैव सा
ध्याभाववद्विहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिवैधक्यत्वात् साधारण्यविषयत्वस्य च ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिवैधक्यता वच्छेदकत्वात्
। सत्त्वादिसाध्यावेति प्रसंगाच्च यथा कर्मचित्तद्वित्वस्यातिप्रसङ्गकत्वात्। विरोधिसामग्री सप्रवहितो विपुक्तिरपि

भा०

सम०

सामर्थ्येन स साध्यानुमितेः प्रतिवैधको मीमांसितवद्विरवदारुणः। अथ यच्च विरोधिपरा मशी यस्मिन् सतयातया देशाविशेष
त्रनुमिति प्रतिवैधक्यता वच्छेदकमुक्तं। अतः प्रतिवैधको भूतविरोधिसामग्री कालीनत्वविशिष्टे परामर्शे तथेति चेत्। न वै काला
दिसाधारण्यकासाद्यतिसामग्रीकापि प्रतिवैधिकाविशेषतरेत्तत्तत्सत्त्वे कार्यत्वादस्य दुर्गत्वात्। किंतु विरोधिपरा मशी यस्मिन् सतयातया देशाविशेष
चतत्त्वत्वेपितत्त्वे बाधावतारे नानुमिति प्रतिवैधक्यप्रमाणाशिकस्तदाप्रामाण्यग्रहमावश्यं तदभावाप्यवैशिष्ट्यं तन्न निवेष्टयता
यथा च अत्र प्रमासाधारण्यविरोधिपरा मशी यस्मिन् सतयातया देशाविशेषतरेत्तत्तत्सत्त्वे कार्यत्वादस्य दुर्गत्वात्। किंतु विरोधिपरा मशी यस्मिन् सतयातया देशाविशेष
विरोधिपरा मशी कालीनत्वमपि यदपि यद्विषयेन ज्ञानस्य प्रतिवैधक्यत्वं तद्वत्त्वं प्रवक्तव्यं। सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिक
मेव तथा। तद्वत्त्वमपि हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन तस्य समदालं च न तयोर्दुष्टाविषयत्वादिति। तनुच्छ। साध्याभाववत्त्वस्य
विषयतया साध्याभाववत्त्वज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिवैधक्यत्वं। तस्य च साध्यवति पक्षे संभवादिति व्यासः। विरो
धिविषयकत्वेन प्रतिवैधक्यत्वं विशिष्टं च तत्राप्रसिद्धमिति चेत्। तत्किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवानप्यसत्प्रसङ्गः य
था कथंचित्संबन्धेन तद्वत्त्वातिप्रसङ्गः। वृत्तादेषां ज्ञानरूपेणातदाश्रयाश्रयत्वादिना वा संबन्धेन मिचारादिसत्त्वात्। याद
शसंबन्धावगाहितेन ज्ञानस्य प्रतिवैधक्यत्वेन तद्वत्त्वेन सर्वत्र प्रतिपक्षे हेतोर्अस्तित्वकचित्सदेताविति कृतयस्तवितेन।

यद्यपीति। एषा गुणाभावात्तथाप्यकारेण प्रतिश्रुत्येव सा गुणप्रत्यक्षणाद्वेधकोरनुदयात्तानैवेव न शिरः कपालं शुचिप्राणं गतादि-
 वाप्योगमप्रतिशेधः स्यात्। तत्रातु कृत्वा कीभावेन वलवतराग मदिरोयेन च व्याप्तिनिष्ठस्य स्यानुमिते श्रुतुं न्यतेरिति भावः ॥ ये
 देव्या घृभ्युच्चमात्रे प्रत्यक्षप्रत्यानुमानिकवादादिनिष्ठस्य प्रतिवेधकत्वेपि प्रादे प्रतिप्रतिवेधकत्वात्। योप्यताज्ञानेनान्यथा
 सिद्धत्वात्तदभावेन तत्र हेतुशितिवत्। एवमप्युपनीतभावे विशेषप्रतिवेधनं हेतुतायादुर्वीत्वात्। यद्यपि लक्षणातः सामान्यमप्रती-
 तवन्ति विशेषज्ञानानुरया तस्मान्न लक्षणानंतरि विभागो युक्तः तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणात्तत्र प्रसिद्धतया तस्मा-
 त्स्य लक्षणा वेदुधमानैते वासिभि रसाधारणादि साधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिः तद्वादेन स्यैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वा-
 रणा यत्तत्साधारणस्य व्यभिचार इति। कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणाप्रत्ययमपेक्षते अतः प्रत्यमविभागात्
 सापि न दोष इत्याह प्रससंतिरनुमितिपुतिर्वातदुपधानमवापकं अतिव्यापकं चेत्तथा विधवापि प्रमेरासिद्धौ अतस्तद्यो-
 ग्यता वाच्यासाता दशमास्यादिरूपा। तच्च विरुद्धो भयव्याप्यत्वेनैकस्य संभवतीत्याह। राकस्येति। साध्येति ॥ कोरिद्वयोपस्था-
 पकं ससाध्यसंदेहजनकं साध्यसंदेहजनकं कोरिद्वयोपस्थितिजनकमिति यावत्। आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वा-
 नित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वसाध्यज्ञानस्य आवृत्तत्वात्तु एतत्वाभ्यां वदितदभावात्तस्यापकस्य वन्दे साध्यस्य वारणा

राम

यजनकोतः तथोपस्थितेः साध्यसंदेहजनकत्वात्। धर्मिता वेधकपुरोदितत्वादिविशिष्टवर्तिता संसर्गसंयजनकतया तद्वारणा-
 यकोरिद्वयोपस्थापकेति। न च तदसाधारणतया संप्राप्त्येव नित्यत्वाच्च तत्रापि तदुत्तीर्णतादशायां विषयदधीनसंशयानुपधाय-
 कत्वेपि तज्जननयोग्यताया अतिहेतुः। अतथा यथा यथेयसाधौ साध्यतदभावनिष्ठयदशायां साधारणा व्याप्तिप्रसंगात्। प्रतिपक्ष-
 संवलनदशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसंदेहजनकत्वप्रसिद्धे तु वारणायां कोरीत्यादि हेतुना साध्यप्रतिहेतुता तदभावस्योप-
 स्थापनात्तदभयोपस्थापकत्वेनैकस्यापीत्यपि कश्चित्। इदं द्वागुकेनित्यं अगुत्वादित्यो दोसाधारणधर्मवद्वर्तिता न सकोरुपा-
 स्थितिसंशयेन प्रतिहेतुतया तद्विषयधर्मितासंदेहो अतिप्रसंगः स्यादतः पक्षधर्मेति। पक्षधर्मिता न च प्रशंनचैवैतत्वा-
 द्वाद्दशद्वारित्यन्वाधाय तारेण साधारणपुतिः। इष्टत्वात्। अन्यथा बाधासिद्धोरन्यतरवतारदशायां साधारणा संश-
 दायतेः। असिद्धसंकीर्णत्वेन सव्यभिचारमथाप्रवेशसव्यभिचारसंकीर्णतया असिद्ध्यनंतर्भावापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वा-
 भासत्वापत्तिरनेन व्याप्यविरुद्धे साधारणमममादायतिप्रसंगः। धर्मिशिष्यदूपावच्छिन्नयद्वृत्ताज्ञाने साध्यसंशय-
 जनकं तदुपावच्छिन्नत्वे साकत्वात्तस्य साधारणात्वादिसिद्धौ तस्फुटीभावस्यति। इदं विषयकमात्रेव निवाज्ञानत्वादित्य-
 दौ प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तदुत्तीर्णको भूतसाध्यतदभावविषयकतया कोरुपस्थितिरूपस्य जनकी भूतज्ञानवि-
 षयेज्ञानत्वेनातिव्याप्तिशोकापि साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तज्जननकोपस्थितेर्वीसंशयजनकतया तदज्ञानस्य ताद-

शम०

तथाभिन्नायामिति प्रमेचघटत्वनिश्चयविवर्थाभवादिमिवावृत्तत्वेन गत्युपपत्त्यासाधारणोद्देशत्वेपि वस्तुतस्तत्त्वा
वृत्तत्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिहरति किं वलान्वयीति अतएव यत एव पुरुषोद्देशाधीनतदोष
त्वेन तत्त्वतस्तस्मादित्यदोषत्वे तस्मात्साहजिकोद्देशवत्त्वकादीधत्तत्वा नुपपत्तिः ॥ एवं च यत्रोद्देशतत्त्वप्रयोजकवस्तुतद्देशोस्तत्त्वजति
तदोषत्वमपि यत्र तु पुरुषस्य तत्त्वप्रमानतत्र तदपि प्रममात्रादपि दुष्टत्वेति प्रसंग इत्याह त्वमप्येति कश्चित्परिते ॥ अयं घटश्च
तत्त्वादित्यादावव्याप्तिः साधसंदेहप्रयोजकं हितस्मात्साधनतदभाववत्त्वात्तत्त्वत्वेनैकस्यैव मस्यतदुभयव्याप्तत्वे संभवति ॥ अ
साधारणतु तस्य पक्षमात्रेण तत्त्वसाधनतत्त्वत्वेनैकस्यैव मस्यतदुभयव्याप्तत्वे संभवति ॥ अ
पक्षेति तत्त्वप्रमदयायां चासाधारणस्य संकरः ॥ न चोभयव्याप्तत्वे तत्त्वतत्त्वयोः स्वरूपतो विरोधः निश्चितसाधनतदभाव
वत्त्वात्तत्त्वत्वेन संदेहप्रयोजकं तत्त्वसाधनतत्त्वत्वेनैकस्यैव मस्यतदुभयव्याप्तत्वे संभवति ॥ अ
भाववत्त्वमभिविषय इति तत्र हरशायां भाति प्रसंगतं न च तद्व्यतिरिक्तविषयस्य धर्मिणो वास्तवसाध्याभावादिमत्त्वमपि
तत्राभावान्नाभावात् ॥ किं तत्र संदेहजनकतावच्छेदकस्य विशेषरात्वमभिधारिणोऽसंभवे महानसादित्वात्
ज्ञायमानातिरूपलेखनात्वेत्याधारणोपजीर्णता ॥ ज्ञायमानातिरूपलेखनात्वेत्याधारणप्रकरणासंभवेन प्रमदिविषयोरनित्य
त्वेन विरोधादर्थनदज्ञायामिति नुत्यादप्रयोजकत्वेन तु वास्तवहेतुदोषत्वं अन्यथा अनुमित्यनुत्यादप्रयोजकता

चिं.सी.अ.हे

५६

नविषयता सन्निहितो दोषोऽत्राहुः। अनवगतसाध्यसहचारित्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारतया विरुद्धत्वेमेव तयोपपत्तिरिति। इदं
 चाभ्युपगम्यते न। वस्तुतो वारीतलस्य साध्यनतत्राव्याप्तिरिति ध्येयं। यदुपगतमनुमितिप्रतिबंधकं तदेव विभाजकं अस्य व्याप्ति
 प्रसंग इत्यभिप्रेत्य दृश्यते। नैतदिति। वस्तुतस्तत्तदुपस्थापकत्वादित्यनमेनुमितेस्तज्जनकस्य वा न प्रतिबंधकं विरोधिविषयत्वा
 भावादेव सुतरां पितृसदृशत्वे सतीति। विरोधित्वं। विरोधिसाधनविषयत्वं। अत्रापि पदे अत्यन्ताद्यं अवच्छेदार्थकं तेन संयो
 गसंबंधेन व्यभिचारिरिति चेदेतौ व्यभिचाराभावदशायां नाप्रसंगः। साध्यवद्वृत्तिस्तु साधारण इति तदर्थं। अपसुधर्मधर्मपरिवार
 रणाय सत्यं न। पक्षः सदिग्धसंश्लेषाधीनं विशिष्टहेतौ तद्वृत्तिव्यवहारविरोधित्वं तु तदर्थः। तथा च यस्यातावच्छेदकरूपेण य
 सौ साध्यातावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ कीयते ज्ञानं तद्विरोधित्वस्य लाभात्पससाध्यसाधनाप्रसि
 द्धिस्तस्यासिद्धिबाधमतिरोधानां निरासाच्च सिद्धिसंकीर्णसंग्रहश्च विरोधोपपत्तयः प्रतिरोधसंबन्धः तदन्वयेन वा विरो
 धिविशेषणीयं। यैव स्वतंत्रसिद्धाते विरुद्धत्वे न्येति हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहाविरोधार्थकं संबन्धपदवत्त्वेन प्रकृत
 हेतुसंबन्धिता विरोधित्वतात्पर्योपवर्णने न प्राप्यते वाधादिवारणोपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमि
 तितत्प्रतिभाति वस्तुतस्तु अनुमितियदतत्कारणानुपपत्तिरिति। अत्रापि साध्यादिवारणाय सत्यं तत्तादृशपक्षकं तादृशहेतु
 ग्रहाविरोधार्थकं। अन्यथा च वाच्यं भग्याव्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभिमतं तेन बहिमान् बहिमान् इदं तादित्यादौ हेतुः

गमः

साध्यवद्वृत्तितादेर्ना संग्रहः। विवेचयिष्यते चेत्सुपरिहाता सपक्षेति संपातायाते अत एव नुपदं विरुद्धे पीत्यादिकं व्यर्थेति विशेष
 रापक्षवृत्तित्वे साध्याव्याप्यवद्वृत्तिहेतुतामासत्वं हेतुवदाभासत्वं। वस्तुतस्तु रक्षितं। एवं च साध्यतदभावव्याप्यसंग्रहविरोधि
 वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिरूपवृत्तमित्यर्थः। साध्यतदभाववद्वृत्तित्वे साधारण्यं। निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वमसाधार
 रापक्षवृत्तित्वव्याप्तिरप्यग्रहविरोधीति तदर्थः। असिद्धिविशेषस्तु वृत्तित्वे वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधिसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वमपि पदी
 दशातदोऽसिद्धिरेव ते चेदिदमेवासाधारण्यवोध्यं। साध्यापक्षे च दिवारणाय विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्ववाच्यं। व्यापकसामा
 नानाधिकरणमिदं व्याप्यत्वे तेन द्वितीयस्य भेदो रीतिस्तत्त्वे वा केचित्तु। असाधारण्यभावकालावच्छिन्नसाध्यतदभावव्याप्यमिदं
 न्यत्वं विवक्षितं। विशेषणभावात् वस्तुतो व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा असाधारण्यसंग्रह इत्याहुः। तच्चित्ये व्यर्थेति। विरोधदिक्
 रकं साध्याभावेत्यादिव्यर्थं। तस्यार्थको प्रमाणाभावादिति भावः। प्रथममित्यादि गगनमित्यादि च दूषणं यथाकृतेः
 -वीनापीत्यादि। सपक्षविषयत्वावच्छिन्नवृत्तित्वे सर्वतद्वावृत्तित्वं व्यर्थेति। सपक्षगतत्वविषयव्यावृत्तित्वयोर्दूषकताया
 मनुपयोगादिति भावः। पक्षानि रीकृत्यादि। व्याप्यविरुद्धयो रसाधारण्योः संग्रहाय प्रसातिरिति पदे च सत्त्वे सदिग्धसा
 ध्यकत्वं ध्येयसाध्यादिदूषणं यथा श्रुतं न तु सममी स मासात्यक्षातिरिक्तवर्तते यतसाध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्ता अत्र
 निवृत्तद्विन्नत्वमित्यर्थं। तद्वृत्तिमित्येयं। पक्षवृत्तीत्यादि। विरोधः साध्यासामानाधिकरण्यसदृशवृत्तित्वसाध्यसामानाधिकर

चिदीचने

६८

रात्रि विरोधी यानुमिति रौप्यिकस्य जनकानुविषयस्य संबन्धस्य सप्तसप्तत्वादेरभावस्तद्वत्तमर्थः। सप्तसप्तसंवाहने तस्या
 साधनधारणस्य निष्प्रयेपसे साधनसामानाधिकरण्यस्य संदेहान्न तस्य तत्त्वानुविरोधित्वं पश्यतौ विरुद्धमित्येव वक्तव्यं यथा दृशा
 भावस्तद्वत्तमर्थस्य पिके श्रितार वैजलस्य राना यथोक्तरीत्या यथा मते नान्यासादिसंभावना परंतु तद्भावात्तुमिति म
 तिवेधकते याते वादे त्वाभासत्वावच्छेदकत्वं न पटते न च दृता किं ते न ते वादे त्वाभासविभागमत्रोपयोगितादित्याशयवान्
 हाड्यतइति। संदेहं प्रत्येव साधारण्योदिविशिष्टधर्मवत्तमिति ज्ञानत्वेन हेतुतो तन्ननककोटिद्वयोपस्थितिप्रतिनुतादशधर्मज्ञा
 नत्वमात्रेणोत्पत्तिहाउमयेति साध्यसंदेहजनने निप्रकृतं यथा कथंचित्कोटिद्वयोपस्थितिः सप्तसप्तसंवाहनी संदेहजननी
 नियामकं तु साधारण्योदिविशिष्टधर्मवत्तमिति ज्ञाने अतएव धारावाही संदेह इति मते तु धर्मिता वच्छेदकविशिष्टधर्मिशिष्टद्वयविशि
 ष्टधर्मज्ञानसाध्यसंदेहजनकं तद्वत्त्वमेव वक्तव्यम्। कोटिद्वयसहचरितत्वादिना सातस्यार्थत्वादेरुत्थत्वादिना धर्मिशि
 ज्ञानमेव साध्यसंदेहजनकं न तु तदानीं साहचर्यदिज्ञानमपेक्षतइति नये तु यद्वयविशिष्टत्वेन गृहीतधर्मस्य धर्मि इति ता
 ज्ञाने तथा तद्वत्त्वमेव वाच्यं तच्चेत्यादिने न्यसाधारण्येन साध्यतदभाववद्वाहने त्वेति मत्तथा त्वा संभवात् एकको
 टिद्वयस्य वृत्ते कोटिमद्याहृतस्यापि धर्मस्य वृद्धेर्विशेषधर्मिदृशतया संशयविरोधित्वाच्चासत्प्रतिपक्षे च परामर्शप्राप्ता
 रात्रिसंशयोत्तरमेव साध्यसंशयात् नापि निश्चितं साध्यतदभाववद्वाहने तद्वत्त्वमत्र यत्र साधादिमत्तनिष्प्रयः तद्वाहने

रात्रो

येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निष्प्रयः तेन तेन रूपेण तद्वाहने वा। अधिसर्वाणि साध्याप्यवति साध्यवन्ति सर्वाणि साध्याव
 तिप्रमेया। रौप्यादिनिष्प्रये सामान्यतः पक्षेपि साध्यादिशिष्टयादतयात्वं प्रसंगः। द्वितीयतु विशिष्टपक्षे साध्यनिष्प्रयविने
 वशवादिना साध्याप्यवतानिष्प्रयेपि शिष्टनिष्प्रयदत्तत्वात् प्रसंगः। द्वितीयतु विशिष्टपक्षे साध्यनिष्प्रयविने वशवादिना साध्या
 यवतानिष्प्रयेपि तद्वाहनेः। नैष दोषो यादृश्यामिग्रहसति नासाध्यानिष्प्रयविने वशवादिना साध्याप्यवतानिष्प्रयेपि तथा
 त्वाप्यते। नैष दोषो यादृश्यामिग्रहसति नासाधारण्यं तद्वाहने न विरोधतत्त्वात् साधारण्यभावाविशिष्टतद्वाहने
 भावेन सामान्यतया सविशेषणोदिविशिष्टाभावादेव च साधारण्यमिति मत्तदशायां नाप्यतिरिक्ति
 चेत्। एवं सति एकैव मासो गृहीतायामसाधारण्यस्य न कंचिदपि प्रतिसम्यभिचारित्वे स्यात् स्यादातदपि तत्तुरुपधरितमसा
 धारण्यवत् साध्यादि व्याप्यत्वेनेह परासाध्यादिमत्त निष्प्रयेप्यमिति प्रसंगः। नदिधरो अत्रो नित्यं च वाहने शब्दा
 मिति वत् अनित्यत्वव्याप्यवत्तमाहने शब्दत्वमिति तदानीं निष्प्रयः। अभिहितं च निष्प्रितसाध्यतदभाववत्तमाहने त्वेन संशय
 प्रयोजकमिति किंतु साध्यतदभाववत्तमाहने सहचरितत्वमिति वत्तत्सहचरिताभावाप्यति योगित्वं व्याप्यविरुद्धत्वेति विशिष्टसा
 ध्यहेतुसामानाधिकरण्यस्य विरोधार्थः। कमर्थतो विरोधिविशेषणोत्तेन साध्यसाधनयोः प्रसिद्धरुतित्वस्य परस्परसामाना
 धिकरण्यदीनोचनिरासः। पश्यदधर्मिमात्रपरंतु याचययदमिद्विनिवेदे तो ज्ञायते तत्र तजानुमिति विरोधियद्रूपे तद्वत्तमर्थः।

अ-सी-हो

७०

साध्यायको मतभावप्रतिको गित्वे च तथा बाधप्रतिरोधो दुर्धर्मविशेषितत्वात् न तदौ सर्वसाध्याभाववत्तत्वाप्यवेदित्यादिकं
तु साधवत्वाप्यवेदित्वो धिना विपक्षवृत्तिरिति नान्यकोरानुमत्तं कुरुप्यवेदित्वं तस्य हेतुभासनावच्छेदकत्वं निरस्यति हेतु
भासस्य लक्षणानुरोधेनेति तेना अनुमिति विरोधित्वे च तत्त्वसंज्ञाकरणेनासाधारण्यस्य प्रतिपक्षोत्थापकतया हेतुसंज्ञा
त्वसंज्ञाभासिः अन्यथा पुनरप्यत्र साध्याभावज्ञापकत्वेन सासाध्यावत्त्वानुमिति विरोधित्वेना सर्वमनित्यमित्या
दिसं प्रसायमर्थं कुरुप्यवेदित्वं अतएवाग्रेतावत्तर्भावपि व्यतिनापीति निश्चिते साध्यावत्ति साध्यावत्ति मे च वर्तते तत्त्वमित्यर्थः अ
नुपसं सर्वे इति साध्यावत्त्वस्य तत्त्वप्रतिपक्षत्वादिदस्य च वस्तुतस्तस्य व्यवेष्टयत्वात् अन्वयतो यतिरेकतश्च सह
काराग्रहदशाया मीदृशद्वित्वमनुपसंज्ञातीतमतेनेदमित्यपि कश्चित् विपक्षेति अत्र विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वं अनुपसं
मेव वक्तव्यं साध्याभाववत्त्वमिति न साधारण्यद्वित्वमनेव स्फुरतस्मिन्निधानात् ननु निश्चयगर्भितज्ञानस्याप्रतिवे
धकत्वात् न च वस्तुतो यत्र तन्निश्चयस्तद्वित्वज्ञानप्रतिवेधकं रूपोत्तरेण साध्याभाववत्तयानिश्चिते रूपोत्तरेण हेतु
ज्ञानेन प्रतिवेधकत्वात् साध्याभाववत्त्वमिति हेतुद्वित्यादिशाब्दानामप्रतिवेधकत्वापात्ताच्चायत्तु साध्याभावसंदेहेन संदि
ग्धानैकैकिकत्वापत्तिः यदाहः न द्विपक्षेपक्षमेवाव्यभिचार इति तन्मायामिनिश्चये हेतौ व्यभिचारसंशयायोगात्तदनि
श्चयदशायां तत्त्वमुक्तं तत्त्वस्यैव हेतुसंदिग्धानैकैकिकस्य हेतुत्वात् हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यवगाहितयेव ज्ञानस्य

राम०

व्यभिचारविरोधित्वात् अत्राप्यस्य साध्यातिरिक्तस्य पक्षधर्मतातिरिक्तधर्मत्वानुपमेयत्वादित्यादौ अनुकूलतर्कविरहिणो बाध
प्रतिरोधयोरेकवता रोपपक्षे संदिग्धानैकैकिकतया अप्रयोजकतया जीयते एवेव हि हीदानीं कल्पेत्वा दृष्टः शक्तिसाधका अपि
अन्यथापक्षान्तिरिक्तसर्वत्रसाध्यावत्तानिश्चयस्य व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् अपक्षविपक्षान्तिरिक्तत्वादिना सर्वत्रसत्यतिपक्षत्वप्र
संगाच्च अथ साध्यावत्त्वस्य तात्पर्याभावगर्भव्यभिचारयोरेकतरोपादाने अन्यतराव्याप्तिः साध्यावत्ताज्ञानप्रतिवेधकज्ञानविष
यत्वेनाभावद्वयानुगमेपि हेतुमतितादृशसाध्याभाववत्त्वस्य तादृशसाध्याभाववत्ति हेतुमत्त्वस्य तादृशभावहेतुसामानाधिकर
ण्यस्य साध्यावत्त्वहेतुसामानाधिकरण्यमहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयितयान्वयव्याप्तिरुद्विरोधितावच्छेदकत्वेन विभाजनान्ता
संश्लेषः अविरोधित्वं तेन साध्याप्रसिद्धादीनां निरासः यदि पुनरत्यंता न्योत्याभावे योरेकतरोपार्थव्यभिचारज्ञानस्य नान्य
तरगर्भव्याप्तिरुद्विरोधित्वमित्यादिकविभाज्यते तदा साध्यासामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्तयोर्गुणमीयाः प्राप्तिरिति
कुरुपेक्षावाताः उपरायतावच्छासावगाहितं तदस्य वक्तव्यं साध्याव्यभिचारितसाध्यासामानाधिकरण्यस्य व्याप्यप्रसिद्ध
संदेहो विरोधेन द्विपक्षे विविधसाध्यावत्त्ववत्त्वादि विरोधिनो ज्ञानस्य विषयितया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेदक
पवत्वं वा विभाजकं शेषं पूर्ववत्साध्यावत्त्वहेतुसंज्ञाता न्योत्याभावो साध्याभावव्याप्यदि व्याप्येन साध्यावत्ताज्ञानविरोधित्वे
नानुगम्यतत्र हेतुसामानाधिकरण्यभावग्रहविरोधित्वे साध्यावत्ताग्रहविरोधित्वितादृशभावग्रहविरोधित्वे साध्यावत्तावच्छे
दकस्य वत्त्वात्तावत्त्ववत्त्वसाध्याभावव्याप्यावच्छेदहेतुसामानाधिकरण्यविरोधित्वान्ताभासविरोधित्वे च पूर्वोक्तदिशा च

୨୭

राम०

तुनासाधारणं सपक्षोतर इति त्वेपितत्वं भवति। उद्भावनं तु तत्त्वनिष्ठं हस्यानन्तात्। विभाजकस्तस्यानुक्तमुच्चाय कचकोरेणातस्य
समुच्चितादृशदृशास्याभासता प्रदर्शनायैव वा। आवश्यकं प्रपञ्चमेदं धातुप्रयोग इति भावः। माभत्यपराधी तु मुनिः असाधार
णो दोषः स्वार्थे तु स्यादत आह। स्वार्थीति। स्वमते सिद्धांतमुपक्रमते। उच्यतेति। अर्थादिति। व्यतिरेकिमुद्भूया अर्थादुभयं साधय
ता अर्थवशं पक्षमेवोभयसाधकत्वं मुभयसिद्ध्यनुकूलत्वात्प्रादिग्रहादित्यर्थः। व्यतिरेकितया वेति पाठे अर्थापत्तिविषयेति प
रमेतेनाएव च पक्षधर्मतया सायमानेहेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात्साध्यस्याध्यापकीभूताभाव
प्रतियोगित्वज्ञानात्समाध्याभावस्य साधनायै नुरागमिथो विरोधेन नैकमपि साधयति। न चेश्वरेति त्वत्त्वानिपुणसंदेहेतु
भयव्यापकत्वं शब्दत्वाभावस्य गृहीतुमशक्यं व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावभाववच्छब्दत्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः संदित्य
मानत्वादिति वाच्येति त्वेपितादृशोकाभावदशायांतथात्वात्। आश्रयमप्रतीत्यैव च प्रतीतस्य सौर्भादेरभावस्य पूर्वा
रापा नीयास्ये पृथिवीत्वतदभावसहचारेणातदुभयव्यापकताप्रहेतादृशाभावप्रतियोगिष्ठोरभवत्वस्य चेदनासौ परामर्श
पृथिवीत्वाभावादौ साध्यतदसाधारणस्यातिमुलभत्वाच्चेति। नन्वयंसत्यतिपक्ष एव व्याप्तेरन्यनिरूप्यत्वस्याव्यापकत्वेन
नाप्रयोजकत्वादत आह। सत्यतिपक्ष इति। न चैवं विधमेदं न पक्षमभिधानेति प्रसंगः। स्वतंत्रेणाया इत्यास्येधकते वाभिधाना
त्तदभावसाधकतसाधकत्वप्रमरुपाशक्तिविशेषमुच्यते। चासत्यमिचारसत्यप्रतियक्षोभप्रलक्षणाकृततयोभयो

तर्भावस्याविरुद्धत्वादित्यपिकश्चित्। सर्वस्य सति। सपक्षः साधवान् पक्षवृत्तिरिति साध्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमि
त्यर्थः। इदं च साध्यादनुमिति विरोधिः विरोधस्तु साध्यासाधनाधिकरण्यादिरूपान्वयमाप्तिग्रहविरोधीति तस्यार्थं कापि
। साध्यासाधनाधिकरणानुनासाधारण्यं। दर्शयिष्ये तद्भूतमुपलक्ष्येदोषः। व्याप्य इव साधारण्यममः। न वीनाः पुनरेव
रीयंति। स्यामपीदृशविरोधेन हेतुभावस्य साध्यातदभावव्यापकताग्रहविरोधोऽसाधारण्यस्य दूषकता वीजोत्थादिरिति
तर्हेतुना कुत्रिदपि युजितव्यं तत्र चावश्यं साध्यातदभावान्तरं राभवितां न च तत्र हेतुभावसंभवेति तत्रापि वक्ष्यमन्तराव्या
पकत्वं तस्यैव विधिविरोधोऽप्येसाध्यातदभावसंभवे हेतुभावस्य सहचारज्ञानेनैकतरनिरूपिताप्रतिव्यापकतां ग्राहयति मि
थ्याविरोधात् विरोधिपूरणार्थं दूयमिव साध्यातदभावो। एवंचरुतिमत्त्वविशेषितं हेतुयौवत्स्यस्य विपक्षव्यावृत्तत्वेति
मत्प्रतियोगिविरोधित्वा हेतुभावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वं असाधारण्यमिति। योजयेति च ग्रंथमिदं। शब्दत्वे
दि साध्यातदभावव्यावृत्तत्वेन तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातं ज्ञानयोग्यत्वात् तदस्यारिभियावत्।
। तदावतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनार्थान्वयेन तदुभयसाधयेत् तदुभयसहचरितं भवेत्। व्यापकाभावव
त्तियाप्याभावावश्यं भावात्। अतथाभावे वापस्य भेदायाः व्याप्तिर्वीनुपपत्तिः। तच्च तयाभावे संभवति। न वापसरति
त्वं वाधितं अतः साध्यातदभावो व्यापकतया तदुभयसिद्ध्यनुकूलविरोधिमाप्तिद्वयग्राहकव्यतिरेकसहचार इत्यग्रहवि

विषयतया असाधारण्यो दोषो व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकः। अनुयदिविरोधिमाप्तिद्वयं न गत्युत्तेजसास्यति पक्षो घेदः। दीनविरोधिव्या
प्तिद्वयेतु समुत्थाप्यत्वात् सत्यत आदास्यति पक्ष इति अत्र हेतुमिन्नतयाधिकरणभेदेन तथाग्रहसंभवति। अत्र तु पुनरेक
स्मिन् हेतुतदुभयग्रहो विरुद्धसंभवे हेतुमिन्नतयाधिकरणभेदेन तथाग्रहः संभवति। अत्र तु पुनरेकस्मिन् हेतुतदुभयग्रहो
विरुद्ध इति। अत्रेदं चिन्तयेत्। एवमेतिसपक्षोदधीयत्वे विशेषणार्थं दूषकतायामनुपयोगात्। व्यभिचारग्रहमात्रोपक्षीरात्वा
त्। हेतुमत्त्वादिविरोधितस्यापि साधारण्यस्य ज्ञानेन व्याप्तिज्ञानविरोधिविरोधिविषयत्वाभावात्। उपरि दर्शितविरोधस्य
तद्व्यतिरेकानेतर्भावाच्च। व्यापकतयोरपि च न स्वतो विरोधः। दर्शितरीत्यातदवधारणोपावश्यकं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिव
कां। अतएव सत्यप्यसाधारण्यज्ञानेनैकत्रानुकूलतद्वितारे भवति व्याप्तिधीरिति। एतेन तादृशसहचारज्ञानेन तुल्यवत्
विरोधिव्याप्तिग्रहसामर्थ्येन प्रतिबंधकतर्कावतारे तुल्यवत् तैव नास्तीति पुरस्तात्। तर्कस्य व्यभिचारोक्तानि वर्तकत्वेनैव
पयोगित्वात्। समग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वे हेतुभासत्वायोगाच्चासप्रतियोगे च विरोधिव्याप्यवत्तामिरीयत्वेन प्रतिबंधत्वेन त
विरोधिसामर्थ्येन वाधवतारे लापातत्। सप्रतियोगस्यैव विवाधेन प्रतिहेतोरव्याप्यत्वादिज्ञानेन वसाध्यानुमित्युद्धारिति
रुतं पक्षवित्तेना केव नान्वयीत्यादि सहेतुत्वे साधारण्यत्वे च केवलान्वयिनः साधनस्य। व्यतिरेकितस्तु भागासिद्धत्वे साधारण्य
त्वे विरुद्धत्वे च यथा संभवे बोधनापीति। केवलान्वयिसाध्यककारणाय सत्यं तत्त्वतिरेकसाध्यकसहेतुवारणाय केवलान्वयी

[illegible]

ए नमः

पसंहा नात्तु कप्र सतसा ध्यसिद्धौ पयिक व्यामिप्र हानुवृत्तौ पसंसार भावः । तस्यानुपसंहारित्व मिथ्यार्थत्वात्
तत्त्वतिरेकिशानातिव्याप्तिः । ननु पसंसारः सहचारः तन्निष्प्रयो वा अद्योतादशस्याभ्यं भावो निरविलम्बप्रसिद्धेनुपसं
हार्य व्यापकः अति व्यापकश्च रूपं द्वयमिन्नगुणवत्तादृशकमद्विजिज्ञातिमत्वादेत्यादिश्च द्वितीयपुनश्चानुरूपमि
द्विपर्यवसायी कारणभावतया स्वरूपसन्नेव देकेन हेतुभास इत्यत आह केवलान्वयीति । पेसः साधनिष्प्रयश्चि
क्षितः साधवान्वेत्यादेः संदेहस्य विषयः । अनेकैकत्वं वस्तुन्यूनवृत्तितत्त्वत्वेति च स्वरूपसतोप्यविहङ्गतेन प्राप्तिस्त्वि
रूपेणाद्वयत्वादिना सर्वत्र साधसंवेदहृशायोनी व्याप्तिः । एवंच सर्वत्रैवं हेत्वादिप्रतिसाध्यतदभावसंदेहाद्याद्यप्र
हेताभासत्वेपरार्थस्य लेवदिर्भावं व्युत्पादयति । सर्वमित्यादिना । असिद्धिः । अनिष्प्रयः ज्ञाने । ज्ञापने । स्वार्थस्य लेव
भावं संतेनेत्यादिनाशं कुनिरस्यति । उपजीव्यत्वादिति । अत्रेदं चिंत्यं हेतुमत्तिसाध्याभावसंदेहोनाभावः सत्तयैवावि
रोधित्वात् । न हि स्यस्तु हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्या साध्यस्य बाहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं नास्त्येव के
वलान्वयिसाध्यके । अतिरेकि साध्यके तु साधारणरूपतया संदिग्धानैकोतिकत्वे पर्यवसितो विष्यविषयकसाध्यतद
भावसंदेहे च कारणीभूतान्वयतिरेकसहचार्यहविरहात् । संशयसामन्याः साध्यतदभाववत्तन्निर्णयप्रतिवेधा
द्वाप्याप्त्यहेतुज्ञानरूपासिद्धिरेव । उपजीव्यविषयाध्याभावसंदेहादिनीभासः सत्तयैव विशेषित्वादिति । यत्र व्याप्तीति

व्यामिश्रानुकूलसहचारिण्ययत्नविनिविरोधिरूपवत्त्वर्थः। विरोधस्तु संशयसाधारणं अन्यमात्रसहचारज्ञानविरोधादि।
असाधारणव्यतिरेकिण्यनव्यतिरेकसहचारग्रहविरोधः। तादृशरूपमेतरेषां लक्षणास्यासंभवितायां देवरूपेण स्यात्संभवेन आह।
केवलं तादृशव्यतिरेकः सः सदिग्धसाधकोयस्याप्ययः सतया। तच्च केवलानवधिप्रविधिन्नसाधसंदेहविषयवति
त्वमनुपसंहारित्वोप्यतिरेकादौ च केवलानुपीनसंदेहविषयतावच्छेदकः। साधवतानिश्चयसामान्यविरोधिसंशयविष
यवृत्तित्वेवातत्वे। धर्मविशेषनियतस्तु संदेहोनामधर्मि कनिष्ठयविरोधी। साधसंदेहविषयताव्याप्यसाधसिद्धानुकूल
व्यामिश्रहोपधिकसत्ताकत्वेवा। तादृशीवसत्ता नयेयं हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येवेतनकश्चिद्विशेषः। लक्षरूपसत्तादृश
संशयविषये चेदेतुमत्ताज्ञानहेतौ साधसामानाधिकरण्यासंशयसामग्रीत्वेन तन्निश्चयप्रतिवेधका। सर्वत्र संशय
सामग्रीः तन्निश्चयप्रतिवेधकत्वस्य कल्पनात्। हेतुमत्तिसर्वत्रसाधनदभावसंदेहे तौ साधसामानाधिकरण्याभावसंशय
यस्योचित्वावर्जितत्वात्। साधभावेन साधसामानाधिकरण्याभावस्याप्यप्यनादि। तन्नासर्वत्रसाधसंदेहदृश
यां क्वचिदपि साधसामानाधिकरण्याप्यग्रहीतत्वात् तदभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रति
योमिनिश्चयस्याभावधीहेतुतायाश्चासक्योवेदितत्वात्। अस्तु वा सेयथा कथं चित् साधहेतुसामानाधिकरण्याभा
वसंशयहेतुत्वेन वा तथात्वेनेतथापि सामग्रीत्वेन प्रतिवेधकतया हेतुभासत्वे अन्यथा अभिचरिता व्यतिचरितसमा

शम०

नाधिकरण्यासमानाधिकरण्याव्याप्याव्याप्यपक्षधर्मापसाधमीदिसाधनवन्ति साधनादिसाधारणं इत्यत्रादिमत्वे हेतोः पक्ष
स्य चाभासांतरं स्यात्। त्वदपरिचितस्यैव तस्यापितानस्यतरसाधिवेन तत्तन्निश्चयविरोधिसंशयसामग्रीत्वात्। तादृशसिद्ध्या
दिनिश्चयकप्रत्यक्षसामग्रीपि अपि चेदेतौ साधभावे सदेहविषयमात्रेति त्वद्वृत्तामिति प्राप्तं। तच्च व्यतिरेकिणो हेतौ
चित्कर्तृकत्वेन साधारणादी साधकैर्देवीधारणपुनर्दोषाय न च त्रैविर्कर्तृकत्वेन साधनानुपपत्तेरित्युक्तत्वादि
त्यल्पेन विवेकः। व्यामिश्रप्रतिवेधकत्वे सत्तेकप्रयोजनकत्वेन साधारणादीनामेकहेतुभासत्वे। साधारणो न व्यापकत्वे स्यात्
भिचरित्वस्य वा असाधारणो न सामानाधिकरण्याव्याप्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्यामिश्रहविरोधितावच्छेदकरूपः व्याप्ति
श्रान्नस्य प्रतिरोधात्। लक्षणादुविशिष्टसाधसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यामिश्रहविरोधितावच्छेदकरूपः व्याप्ति
श्रीश्रान्नयतो व्यतिरेकतत्त्वानां रूपाः प्रातिस्विकरूपेणोपादाता वदवगाहीग्रहीताः। साधसाधनयोरप्रासिद्धे रसिद्धिमे
दस्य वारणाया विरोधिन इत्येतौ साधसाधनभेदेन व्यभिचारभेदात्। यत्र विशिष्टसाधसाधनं वा अप्रसिद्धं तत्र तद्विहावि।
नेभिनिनोपादेयं। एवमन्यत्रापि विशेषहेतुभासो रीक्षलक्षणात्। दिशावसेये-वर्षविशेषरात्रे तु न व्यामिश्रहविरोधी
तिवक्ष्यते। साधव्यभिचरितसामानाधिकरण्याविरहस्य बहिर्भावनं यत्तदुपनयनं व्याप्तिव्यापकत्वमव्यभिचरित
त्वे वा सामानाधिकरणं च विशकलितं युगपदुपादेयं। साधारणत्वेन वरीतां असाधारणत्वे तु सपक्षवत्तत्वे सपक्षः सा

वि. अ. सी. हे.

७५

अथान्तर्गतत्वं तद्वदित्यत्र हविरो धितो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यात्
हविरो धितावच्छेदकस्य वत्वमिति निश्चयः। सगत्पते चैतन्मसाद्यदि साधनवद्वदित्वादि के चास्य वत्सर्पधानस्य शून्यशब्द
तादिस्यादौ क्रोम्योऽसामानाधिकरण्ये च बाधसिद्धिर्भदस्य च साधनसाधनयोरेकत्वस्य एतत्सांकर्येपि न सति। इदमेव च
मतिरुक्तं विरुद्धं च तदीयमसाधारणत्वे वास्तविकत्वं मिति। यत्र च धर्मिणा यो धर्मो यादृशो हेत्वाभासस्तत्र तद्यत्
प्रथित द्विषोत्तरेण प्रकरणा समेत द्याप्यं च पृथगुपदेशादविरोधाच्च अनुपपन्नं दारित्वं च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहादि
रोधिते ज्ञानस्य विषयतया व्यतिरेकव्यभिचारादविरोधितावच्छेदकं रूपं वत्त्वात्तदंशे च साध्यादेरन्यताभावाप्रतियोगित्वादि
के वद्व्यभावाभावत्वे वद्व्यभावाभाववद्वद्वित्वज्ञाने वद्व्यभावस्य साधनव्यापकताज्ञाने कदाचित् विरुद्धादपि न तु वद्वित्वे
नेति नातिप्रसंगः। केवलान्वयि नित्तं न वेपि अन्यथा स्पृष्टादनेन नानुमितिप्रतिरोध इति दिक् साध्यविरोधित्वे सा
धप्रतियोगिकत्वं एकदेशि मते ह्यभावेत्यादि न च भावस्य स्वाभावाभावात्मत्वरूपप्रतियोगियोगित्वावग्राह्यमिति
हकमानवाधः प्रतियोगित्वस्य संबंधांतरत्वात्। स्वस्याभावस्य तत्र स्यार्थस्य तस्यावस्थाभ्युपेयत्वात्। विरुद्धत्वेन भा
वत्वेनाधात्वापि तदग्रहप्रतिबंधकं हविषयत्वं अविरोधात् प्रत्यक्षेण दुर्यहत्वाच्च न चानवस्था-अभावस्य स्वा
भावाभावत्वे बाधकाभावात्। भावस्य तथात्वे बाधकमाह। बाधकं विनेत्यादि अभावप्रतीतिः। अभावत्वविशिष्टप्रतीतिः।

राम०

अभावत्वं न भावमिति त्वत्वं प्रथमं दुर्यहत्वात्। किं त्वयमभावो न भाव इति प्रतीति सासि कं पदार्थांतरात्। चानुपस्थितं
निर्विकल्पाकायस्थितं वपकारः। अभाववच्च समवेतत्वान्न जातिः। अन्यथेति अनतिप्रसंगे स्तत्तदधिकरणोक्तं दुर्मेवी
अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः। लाघवाद्वाधिताभाववत्त्वविशिष्टप्रत्ययवत्त्वाच्चातिरिक्तैकाभावप्रसिद्धिस्तत्वे वा
स्तेनाभावत्वे सप्रतियोगित्वेन ज्ञाननुगतानामपि आवश्यकानां प्रतियोगिनो कल्पने इति परास्तं। संयोगादिसाधार
णया अगमकत्वे समेति। व्यभिचारिण्यप्यव्यभिचारिण्यत्र विरुद्धे तु सामानाधिकरण्यापेक्षया भ्रामद्वयशक्तौ विशेष इति
इषकतायां विशेषेण न गृहस्थान्तेन विशेषादे देनोपन्यासः। अतएव नैकांतिकत्वे सामान्यत्वे सतो साधारणत्वे स
तो च विशेषवारकं विशेषां। सत्त्व जात्या निर्गृहस्थान्तेन विशेषान्ननु यो ज्ञानुपेयविशेषत्वव्याप्यव्यापकस्य सत्त्वा
नैकांतिकविशेषसाधारणविशेषत्वे पदो वावति पुनराकरणं या यीपंथाः। नापीत्यादि। व्यापकं व्याप्यव्यापकसा
मानाधिकरण्यद्वितेन वा। आद्ये साध्याभावस्थितिः। द्वितीये नाभासत्वं अविरोधात् साध्यादिहेत्वभावस्य साधनवत्त्वाभावा
प्रतियोगित्वज्ञाने वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्या सामानाधिकरण्याग्रहे विरुद्धादि सति प्राप्तेरौ। यदि च तदभावाभा
वत्वेनासामानाधिकरण्याग्रहे पितत्वेन सामानाधिकरण्याग्रहे न विरुद्धात् इति विभाज्ये तदा ह्येति ननु इति धर्म
तिच पक्षधर्मत्वाविरोधे धर्मि प्रदेशे केन नु विशेषकं इषकता यामनुपयोगित्वाद् व्यातिकरत्वाच्चरति विशेषसत्त्वावधारतः

आदि.दे०

७

तेऽसाधविरोधीसाधवनाज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयोवेत्यभिधानेचशिशेवेत्येतन्नासिकास्पर्शमनुधावति।साधस्य।साध
 सिद्धिर्विरोधित्वापक्षेनसाधवानुत्पद्यस्थितिःसाधविरोधीसाधवनाज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयोवाधसाधभावादि
 सत्यसादिसादुपस्थितिर्वाजननयोग्ययासमानयावलोपस्थित्यातथाविधव्याप्तादिबुद्ध्याप्रतिरुद्धकार्यवादिमन्यथा
 दिसादुपस्थितेर्वाजननयोग्ययासमानयावलोपस्थित्यातथाविधव्याप्तादिबुद्ध्याप्रतिरुद्धकार्ययस्यतादशलिगत्वमित्यर्थः।वि
 रोधिव्याप्तादिविषयत्वत्तस्यसाधेयताशालिमात्रपुपस्थितेरप्रामाण्यग्रहेसत्यनिपेक्षत्वात्पादकत्वात्कार्यप्रतिरोधा
 नुधावनेसमानत्वागहीताशालिमात्रपुपस्थितेरप्रामाण्यग्रहेसत्यनिपेक्षत्वात्पादकत्वात्कार्यप्रतिरोधा
 त्सत्यप्रतिपक्षितव्यवहारविरुद्धतायनुप्रामाण्यनिर्णीयेनाधिकबलतयावाधकस्यविरोधिव्याप्तादिविषयत्वत्तस्य
 योग्यताशालित्वपरमर्शस्वरणापसमानेति।तदसत्।व्यभिचारेणप्रामाण्यग्रहस्यावलत्वात्अन्यत्राप्रामाण्यग्रहा
 नुकलत्वेनैवकचिदुपयोगात्।वलेपदोपादानाच्चैकनरूपलाभात्तद्वैयर्थ्यं।लिंगपेक्षोपादानाच्चस्वीयलिंगत्वोपयिक
 परमर्शत्वाभावात्तद्वैयर्थ्यं।विरोधपरमर्शप्रतिरुद्धकार्यकविशिष्टपरमर्शविषयत्वेनफलितोर्थः।अग्रहीताप्रामा
 ण्यकत्वसंबन्धिव्याप्यवानुद्भावव्याप्यव्याप्यवांशेतिपरामर्शद्वयवद्भिमानवद्भावव्याप्यवांशेत्यनुमितिः।प्रामाणि
 कीनचसत्यनिपेक्षत्वेतत्कार्यप्रतिरोधोवश्यमुपादेयोऽनेनितविरोधिवोधत्वेनचविरोधीपरामर्शोविशेषणीयः।अतए

राम०

दे

वाच्यमतस्तस्यविरोधिवोधकात्वेतिफलतोज्ञानविशेषण।एकस्याप्रामाण्यग्रहपरणानुमितिजननादतद्वारणायवातत्प्रतिरुद्ध
 कार्यत्वेचप्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वाएकदेत्यादि।तच्चद्वितीयस्यपरमर्शस्योद्देशमयेपूर्वणानुमितिजननात्कार्यत्वेनैतयमि
 तिवाच्यं।साधकमानादिविशेषणमनुमित्यनुत्पादसंभवात्स्वप्रेति।अपभाकनखत्वंसंभवेत्सर्वेषुबहेत्वासाःसमुद्रावाःआधिका
 प्रसंगात्पूर्वतुपथाक्रमेकः।तथाचसमाप्तपक्षोद्भवनेपिनाप्रतिबंधमात्रेणव्याप्तापभ्युपगमेदिति।प्रतिरुद्धत्वोक्तिः।प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्या
 प्यदीत्यर्थः।उभयोरिति।परस्परभावव्याप्यत्वेदेहेत्वविरोधः।तदग्रहेचतयोरकत्रनिर्णीयानविरुद्धतदतिभावः।दसकतेति।विरोधि
 परमर्शत्वेनियमेनपरमर्शोत्तरानुमित्यानुत्पादतस्यानुमितिर्विरोधित्वकल्पयतिननुनेनज्ञायमानस्यव्याप्यत्वेविरुद्धस्यस
 तावधितस्यानुमितिर्विरोधित्वादित्यर्थः।आस्यादिविरुद्धज्ञानद्वारादुपकत्वमाह।एकत्रेति।सदेतावधितस्यानुमितिर्विरोधित्वादि
 त्वर्थः।व्याप्तावाकारेणास्याया।मायमिकाकथयकांनुमितिप्रतिरोधत्वेवतत्वात्।परमुखनिरीक्षकत्वेनतद्विषयस्याभावात्वाये
 गाचेति।ननुविरोधपरमर्शोयदिविपरीतनिर्णीयविरोधीकथंनहिमतिविशेषदृष्टेनयनादिजत्वापीतत्वादितिममस्यतआ
 ह।चक्षुरादेरेति।वस्तुर्थीअथव्याप्यपक्षसंबन्धेयदवलेकथंनहिमत्यक्षादेः।प्रतिरोधकतयाकथायामुपन्यासइत्यतआह
 प्रत्यक्षादेरिति।अत्रहेतुमाह।कथावामितिप्रत्यक्षस्वरूपसंज्ञयैववोधकत्वात्।विरोधिवोधकमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात्।
 बोधाभावव्याप्यवतानिर्णीयेनैववधावादिबोधप्रतिरोधाचेति।रत्नकोशकृतिायमभिप्रायः।एकधर्मिकविरुद्धनेकप्रकारक
 नानाधर्मिकएकविरुद्धविरुद्धनाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकविरुद्धनेकप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वेनजम्ब

अलीहः

यिस्वरूपासिद्धेनीसंग्रहणेतिवाच्यं। जलद्रोहद्विमान्कावानसपवद्विमान्वाधुमात्कावनसपधुमात्तादौयासियहविरोधितः तादृश
 यहाविरोधितस्तस्यासिद्धेः ॥ ३ ॥ अतोविशिष्टपुष्पविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहविरोधितानभिन्नवृत्तिपञ्चासियहविरोधितावच्छेद
 कंपञ्चविशिष्टपुष्पज्ञानत्वस्यविशिष्टसाधनत्वस्यविशिष्टसाधनज्ञानत्वस्यवापकंयासियहविरोधितावच्छेदकंतदुभयपुष्पस्यतादृशग्रहवि
 रोधितानाभिन्नवृत्तित्वे सति तादृशमयापकसंत्यासियहविरोधितावच्छेदकं। तच्छस्यवाज्ञानस्यविषयतायायामर्शविरोधितावच्छेदकं
 पमसिद्धिः। वाहिमान्वाधुमात्तादौयासियहविरोधितावच्छेदकं। तच्छस्यवाज्ञानस्यविषयतायायामर्शविरोधितावच्छेदकं
 क्रमेवतथासिद्धिः। विशिष्टायापकत्वोपादानात्धूमव्यभिचारिमेयत्वान्पर्वतोधूमवान्मयेयत्वादिसादौमकृतपुष्पवृत्तित्ववि
 शिष्टसाध्याव्यभिचारितसामानाधिकरण्याभाववन्मयेयत्वादेः धूमव्यभिचारिवद्विमान्पर्वतोधूमवान्बह्वैरिसादौधूमव्यभिचारिवृत्ति
 मकृतित्वविशिष्टधूमव्यभिचारिसामानाधिकरण्याभाववद्विमान्पर्वतोधूमवान्बह्वैरिसादौधूमव्यभिचारिवृत्ति
 त्वविशिष्टद्रव्यायापकधूमव्यभिचारितसामानाधिकरण्याभाववत्तद्विमान्पर्वतोधूमवान्बह्वैरिसादौधूमव्यभिचारिवृत्ति

रामाः

वपर्वतवृत्तित्वविशिष्टधूमव्यभिचारितसामानाधिकरण्याभाववत्तद्विमान्पर्वतोधूमवान्बह्वैरिसादौधूमव्यभिचारिवृत्ति
 धनज्ञानत्वयापकं। क्वचिद्विशिष्टपुष्पादिज्ञानत्वयापकत्वेनतस्यासिद्धिसंकरस्यहोषः। परामर्शविरोधित्वंविशिष्टसाध्याव्यभिचारि
 शिष्टहनुमान्विशिष्टपुष्पः विशिष्टसाध्याभावयापकभावमतिरिक्तविशिष्टहनुमान्विशिष्टपुष्पस्यतादृशग्रहविरोधितानाभिन्नवृत्ति
 रोधितं। अनुसंधेयावेहामन्त्रमापशोहेत्वाभासनसुरागोतायेतिव्यासिष्टान्वयतोयतिरेकतश्चमतिस्विकरूपेणोपादायतावदमा
 वाक्याहीयहोवाच्यं। विशिष्टपुष्पविशिष्टसाध्याविशिष्टसाधनग्रहविरोधिसविषयावृत्तिपत्त्यासियहविरोधितं तदनवच्छेदकतामवि
 षयतावच्छिन्नपरामर्शविरोधिताशान्तिरूपंवातत्तादृशयासियहविरोधितं तदनवच्छेदकतामविषयतावच्छिन्नपरामर्शविरो
 धिताशान्तिरूपंवातत्तादृशयासियहविरोधितं तदनवच्छेदकतामविषयतावच्छिन्नपरामर्शविरोधिताशान्तिरूपंवातत्तादृशयासियहविरोधितं
 नंपुष्पमर्शविरोधितंविषयतावच्छेदकतद्विमान्पर्वतोधूमवान्बह्वैरिसादौधूमव्यभिचारिवृत्तिमकृतित्वविशिष्टधूमव्यभिचारि
 साधारणंविशिष्टसाधुमोर्विशिष्टसाध्यासामानाधिकरण्यदिकं। अनुपसंहारित्वविशिष्टसाध्यादेरसंताभावाप्रतिज्ञादिकं।

अहीहे:

राणादिकं। अनुपसंहारित्वविशिष्टसाध्यासाधारणपदोर्वरस्यासिद्धावपितावसराद्यौपस्थिसातथावगाहितंमंततस्तथाहार्पज्ञानय
वसुलक्ष्मं साध्यसाधनभेदेनासिद्धेर्भेदावत्रपत्ताधारण्यदिकमसिद्धेत्तत्रतद्धारणापानुपादेयमेववातद्विशेषणीविशिष्टपसविशिष्टसा
ध्यविशिष्टसाधनविषयतावहिर्मीवरोपत्ताधारण्यदिविषयत्वंतद्व्युत्पन्नज्ञानस्यविषयतयापरमशीविरोधितावच्छेदकरूपंवाततहेत्वप्रसिद्धादि
कंपत्रयावत्संभवतितत्रतावदसतमत्तादिकमेवतत्त्वमित्यपिबदंति। किंचित्तु। विशिष्टपसविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहाविरो
धित्वे सतिपञ्चासिग्रहविरोधित्वांतदसतानस्यविषयतयापरमशीविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः। साध्यावामिचरितसामानाधिक
राणाभावसंसंगत्वेनपञ्चासौआपकत्वमात्रमुपादेयं। अनुपादपञ्चपसः। विशेषणीपञ्चमकृतपसमकृतसाधनवैशिष्ट्यमकृतसाध्यग्र
हाविरोधित्वे सतिपनुदुभयसामानाधिकरणपञ्चविरोधितदसत्त्वेनोपदर्शितंतदसतानं सगत्वेवैवमापिसाधनस्याहतित्वमित्याहुः॥
तच्चिंसं वस्तुतस्तु। साध्यसाधारण्यसाधारण्यमिन्नंज्ञानस्यविषयतयापरमशीविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः। वच्यमिचरिमेपत्तुवा रासाः
नवद्विंसमानाधिकरणाद्भदत्ववान्पर्वतोवद्विमानमेपत्तात्तद्भदत्वाद्देसादवाश्रयासिद्धिविरोधिनसतिः। असिद्धिपस्यासा

वैत्रिकत्वात्। आश्रयासिद्धिरसरास्यवासिद्धिवितत्वान्नातिमंगाः। मकृतपसमविद्याभावकसाधारण्यदिसिद्धिर्नवावक्तव्यं। परा
मर्शेवात्वपञ्चासिहपादेयानि नानुपसंहारित्वयुदासः। साध्यसाधनभेदेनासिद्धेर्भेदावत्रपत्ताधारण्यदिकंनमसिद्धेत्तत्रतदसत्त्वेनोपादेयं
पञ्चाकांवनमपः पर्वतोद्भवेवद्विमानेपोवाधुमात्रमेपत्ताद्देसादे। पर्वतापर्वतोदहनामदहनवान्धुमासधमादिसाद्यवसिद्धि
संपादनापहेत्वाभासलसरोक्तरीतिरनुसर्तव्या। तच्चविशिष्टपसग्रहविरोधिमसिद्धिः। विरोधिरूपंवा आश्रयासिद्धिः। मकृतपस
मकृतसाधनग्रहाविरोधिनोज्ञानस्यविषयतादुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपंस्वरूपंस्वरूपसिद्धिः। संगत्वेवातेनानिसंग
गनंरूपपञ्चास्यसर्षवत्तादिसाहो गानादेर्निः स्पर्शत्वादिकं। एवंशब्दोद्वयं गुणमत्वे सतिसत्त्वादिसत्रं गुणमत्वविशिष्टसत्त्वं
द्वयमिचरिगुणवतित्वादिसाद्यवपिनायासिः। तदुभयमिन्नासिद्धिर्वाप्यत्वासिद्धिः। पञ्चादिभेदेनासिद्धेर्भेदावत्राश्रयासिद्धादि
कंनमसिद्धेत्तत्रतदसत्त्वंनवक्तव्यं। सविषयवृत्तिमकृतसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकमकृतपसमकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहवि
रोधितावच्छेदकरूपमसतानस्यविषयस्यासिद्धिर्वाप्यत्वासिद्धिः। साध्यपदोपादानात्पर्वतः पर्वतवृत्तिद्भदत्ववान्भदत्वादिसाहोसा

अ. २. १६

ध्यामसिद्धादेर्नासंग्रहः। तस्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुरोधेनैव साध्यामित्यपि कोचित्साध्यहेत्वमसिद्धिर्वाप्तिविशिष्टपक्षधर्म
तादिविरहाच्चेतदेहाः। यत्तु हेतुतावच्छेदकस्याप्यतानवच्छेदकत्वाप्यसिद्धिः। नीलधूमत्वादेश्चतथात्वं। समानाधिकरणा
संभवद्वच्छेदकस्य सम्यग्गुरुत्वादिति तत्र यवच्छेदकत्वं तदनतिरिक्तत्वं तदतस्याप्यति। अथ तादृशेन समानाधिकरणेन
धर्मीतरेण घटितत्वे सति तत्त्वं तत्र समंतत्स्य गौरवणानुरोधेन। नाप्यमनस्य तत्त्वं। आलोकाद्यवृत्ते धूमत्वादेश्चतथात्वा
पातात्। अथ स्वरूपसंबंधविशेषः। तर्हि द्रव्यरूपादि सादृश्यरूपादेश्चतथात्वं न स्यात्। रूपादिपुत्रतु विंशतौ संभवद्वच्छेदकमेकं
रात्वमप्येधूरूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः षट्तिशतेष्वगुरुत्वात्। एवं प्रमाणानामास्तादिमतस्मादौ सास्त्रादिमत्वादेश्चतथात्वादि
कां जातिमपेक्षया धर्मेण तात्तदेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुयापकसाध्यसास्त्रादिमनाधिकरणा तादृशहेतोः साध्यावसिद्धि
रितसंबंधितादहेत्यानुक्तसमुच्चयार्थहेतोर्वाज्ञानस्यानुसितिकारणस्याविरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्वस्योपत्तयोपमा
चेति। यद्यप्यस्यालेदृशं तस्य साधने वेकस्वतहेतोर्विधिविशेषणत्वमपि। निग्रहस्यानविभाजकसूत्रस्यानुक्तसमुच्चयार्थः।

रामाः

नच कोरासमुचितस्य गीवनिग्रहस्यानां अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह। पक्षेति। पक्षः साध्याभावानिति ज्ञानेन पक्षनिष्ठविषयत्वस्य
नकारः साध्याभावात्तिलस्य समन्वयः। विवक्षितेति हेत्वादि विषयत्वेनाप्रतिबंधकत्वादिति भावः। साध्याभावप्रमात्वेन हेतुसाध्याभा
ववत्त्वग्रहस्य अत्राप्युक्ततामिमापेक्षा साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वार्शकते। अथेति॥ पक्षश्च। आसौ निश्चितायां पक्षतत्त्वमयोः
साध्याभासं वस्यो न दोषापेक्षार्थः। अनुमितुमादेनेति। फलतोपि विरोधित्वमदर्शनात्। अतएव जायः स्वरूपतो विरोधित्वं दृश्यते
। हेत्वाभासाधीनमिति नच हेत्वाभासस्यानुमितिसाध्यासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे निगाभासजसंया अनुमितेराभासतापतिः। निगो
पयानेत्वात्। कावनमयत्वस्य तात्। पक्षसिद्धिरित्यबाधकमाननिबंधनेसादिः निगास्यसाधुभुचपमात्रं वद्वैत्यस्य तात्। कावन
मयत्वस्यासाध्यत्वाच्च नच साध्याभाव इति। अनुमितेः पूर्वविशिष्टस्यामसिद्धातदभावस्याज्ञानादिति भवते वाक्यतादिति भावः
। तथाप्येसादिः अधिकबलत्वेन अधिकबलरूपेण नापेक्षणीयो व्यभिचारः। व्यभिचारनिष्प्रपः। साध्याभावो निश्चीपतेपेन प्रामा
ण्यनिष्प्रपेन तदधीनेत्यर्थः। अत्रेदं तत्साध्याभावकान्साध्यवदमोवापसूः पक्षावृत्तिसाध्यं पक्षे साध्याभावः पक्षस्यासाध्याभाववत्त्वा

अः हीहे

दिकं। साधारेः पसावृत्तितादिकं साधवत्तामासादेः पसामत्तादिकं विशिष्टे साधे पसादे विशिष्टाभाववत्तादिकं पथासतं पसे साध
वत्तानस्य साधादितो धिमेकमेव बाधः। तन्निश्चयपश्चविरोधिनिश्चयत्वेन रोषविशेषाद्यजमत्तानमात्रवविरोधी। अतएवानन्व
पनिश्चयविरहोपपत्तेसादुरवापः विभाजकं तु मकृतसाधमकृतपे सेवैशिष्यग्रहविरोधनुन्नापकत्वेमकृतपसमकृतसाधग्र
हाविरोधित्वेव सति न हतपसमकृतसाधवैशिष्यग्रहविरोधित्वं पसादेः साध्यासमानाधिकरण्याधर्मवत्तादिकमपि बाधरावः साध्या
भाववत्पसादिज्ञानमासात्वतुन बाधः तत्तानस्य पसादौ साध्याभावादेरेनवागाहिते विरोधि विषयत्वाभावात्। अवागाहिते तु तद्वि
षयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्। ममात्तु निश्चयपस्यामत्रमतिबंधकत्वाकल्मनाच्चः सर्वत्र निश्चयपस्य हेतुत्वेन तिवंधकत्वेव मात्ताग्रहः॥
संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथ्यात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः मपोजकः। अमथाकासाकृतिसाध्यात्वादिनिश्चयपहेतुमतिहेतुपरमशी
हीनां ममात्तु निश्चयोपोग्यतायाभिवाज्ञानाहीनां ममात्तु ज्ञानं मपोजकी भवेत्। शंखादौ मुक्तात्वाद्यभावममेव मुक्तात्वा रंभाः
यनुमितिर्न विना तस्मात्पराग्रहं न हि स्वरूपसमपि बाधनिश्चयेणा ह्यमानसादिज्ञानमुपेते। अथलाघवे न संशयसाधा

रणसंसृत्तानमेव शाब्दानुमिमोः कारणमासावृत्तस्यैव विरोधितपामकरणासमो वपश्चहेत्वाभासः। आसिद्धिर्विपरमशीत्या
विनीयतां वापमिदृसाध्यकमनुमानमिति चेन्न। संशयासत्त्वमपेपरमशीत्यादेः सिद्धिसिद्धाधुपि वेदिनानुमितनुसादमसांगत् सति वि
रोषदर्शने संशयापोगादिति एतेन लाघवात्समात्वेन निश्चीपमानं बाधज्ञानं प्रतिबंधकमिति निरस्तं। विपरीतमेव वत्ताद्यवस्तु रतं वत
दावसाध्यकेतवृत्तिगोत्वाद्यमकारं गोत्वाभावादियकारं ज्ञानः बाधतिरीकृतस्य गोत्वादिमद्विशेषक गोत्वाद्यभाव मका
रकत्वज्ञानाभावोभ्रमत्वग्रहविहः। पसे गोत्वाद्यभावमकारं ज्ञानं तस्य गोत्वादिमद्विशेषक गोत्वाद्यभावमकारकत्वाद्यम
कारकगोत्वाद्यभावमद्विशेषक गोत्वाद्यभावमकारकत्वज्ञानं ममात्तु निश्चयपदति। उक्तमापवततत्कार्यमतिप्रतिबंधकानां कारण
मां वज्जिप्रापानां ममात्वेन निश्चीपमानतया तथ्यात्वापत्तिरिति। नवसति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोकिं चित्तरसात्सत्वे पि
विशेषदर्शने नमससो साहादिति वाच्यं विशेषदर्शने न तन्नाशानंतरमेव मससो दयात्। परैरपि क्वचित्ससविशेष
वविपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथ्यात्वोपगमाच्च। न हि शाब्दादिबोधे विविशेषादर्शनविशिष्टत्वेन सविरोधी गोत्वान्मानाभा

आहः

वाच। नवावासादिमसमानसादिविपरीतनिश्चयेविरोधी। उपपत्तेवैकचित्तविशेषदर्शनमसामान्यग्राहकत्वेन बाधवृद्धेः। न
 नेवेवाधावतादृशां पापहेतोरग्रेह्यज्ञानलक्षणासिद्धिः ग्रहेष्वभिवादीरेवेतिवाच्यं। बाधग्रहपरमकीर्णोर्भेदात् भवेदपि
 सः साध्यव्याप्यहेतुमानसाध्याभाववाप्येतिग्रहस्यपरस्परपरागानवगाहितो व्यभिचारविषयत्वात्। एकत्र व्यभिचारव्यभिचार्यो
 रेकनिश्चयागोचरत्वात् पूर्णवकारोसासादनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वात्। उक्तं ब्रह्मादेः पञ्चावृत्ति
 त्वादिकमपि बाधः। नवतद्ग्रेह्यभिवादीरवश्यकी। पत्ननिष्प्रितमामाण्यसत्तानस्यार्थनिष्प्रपक्षत्वेनामाण्यग्रहेवैयर्थ्यमिति
 मसंगच्छातथावप्येसाध्याभावज्ञानस्यनिष्प्रपक्षसंपत्तेपेष्टाणीयः। तत्समात्वनिष्प्रपक्षव्यतिवृत्तकः। मायमिकत्वादुपजी
 यत्वाच्चनतुव। सभावितदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति। तत्तुल्यं तस्यावतिवृत्तकत्वेनाकृष्टत्वात्। अगृहीतामामाण्यत्वेनैव
 निष्प्रपक्षस्यकार्यकारित्वात्। अस्यानवस्थानात्। अमावास्यायं कानिर्वर्तकत्वेन चकचित्त्वामाण्यग्रहस्योपयोगात्।
 संशयसाधारणस्य व्यभिचारज्ञानस्यविरोधितोचति। यत्तुपनीतकांचनमप्यवशिष्टवन्त्यनुमितिर्विरोधी व्यधिकाराकांचन

राम

पत्नवद्विन्नमृतिर्योगिताकोवृत्तभावोनाधः। नचविशिष्टसाध्यामसिद्ध्या कथं तद्विशिष्टानुमितिः। विशेष्यविशेषणमिति मापेन
 तत्संभवात्। शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेवचोपनयसहकारेणामसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितिसंभवात्। तदभावोवाधोक्ततेन रूपेण व्याप्ते
 रनुपादानाच्चतथाव्यभिचारेण दोषाः उपनीतसकलमानवस्यसामान्यमस्येपितुल्यं। अनुद्देश्योद्योगानुमितेरसामान्यं
 नवादिविजप्रमोजकमिति तन्नः। ससंज्ञादिविनासंनिकर्षमभावान् उपनीतमानस्यव्यस्यमितानादावानुभविकत्वादुपनयो
 पिसंनिकर्षः कल्प्यते। अनुमितौ वृत्तसाध्यानसामग्र्यंत। कल्पना नखनुवद्विद्याप्यधूसरमशुदुपनीतरसमानुमिति
 रनुभविकीकस्यापि। अस्यापर्वतवद्विसंदेहवतो निश्चितवद्विद्याभिचारद्विधेयत्वात्वंतादौमयत्वादिकमनुमिन्वतोवद्वि
 र्चिनोवद्विदिमत्तुनिष्प्रयात्रिधंनमस्यतिरिति। पक्षधर्मतावलेनेसादि। ननुविशेषतोयास्यग्रहान्तथासिद्धिसंभाव
 नासामानतः सिद्धोचनविशेषतोबाधोविरोधी। निसकारकज्ञानत्वात्। नचसमानविषयकत्वमेवविरोधिविरोधित्वेनं। इत्थि व्या
 दिरूपबाधग्रहेपिबाधरूपवान्नेवेति संशयात्तुपवान् रसनुमितेश्च। नवाग्रहमेवरूपत्वेन किं तमापेयितं वातद्विषयः। तादृशं

आ. ही. हे:

८५

२५५
।कारि विरहे पियोग नुभ विकृतात् होष वशान्नेह्ये तं द्यमिति भवेपि दृशं खरति दर्शनात् घटपतेन स्तोदरी वैत्रो नास्तीति युद्देपि
घटोस्ति वैत्रोस्तीति मत्तयात् सखिगपरमशीला धिते विशेषमानसंगविशेष बाधावता एनवता एषोः समानः समानसमाधानम् । अ
नवन्ति व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ मकारि प्रपञ्चसते । पञ्चाजीवनस एगामतस्मिन् पोगीमा
गित्वादिसत्रजीवनमतिपोगित्वं माव । अमप्याजीवने सति सहासत्वस्य हेतोः सिद्धावुहिः सत्त्वानुमानायोगात् । एवं सिसादिकर्तुं रेक
त्वमपि । असाधेकोने कोवासिमादिकर्तुं तिसंशयसंगात् । अनुमिते प्रताद्रेष्ये रालघ्वार्थविषयकत्वे तथा विधानुयवसायवि
रहात् सति लाघवमतिस्थाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्ये सपिनसिधेत । रेस्यं वविशेषतो जायमाना मनुमिति विरुगादिवा
धनमेति याधः पयक । सखिगपरमशील्यं भ्रातानुमिति जीपतां न जायते वाक्ये पञ्चायतिवैत बाधानवता रेवा धितायन्ता घवज्ञान
होषादेव तथा सामासतो दृष्टावत दित् स्मिद्वा शेषविशेष बाध सहकृता शिष्यमारा मसिमकारिकानुमिति जीपते । पञ्चामोज रामाः
नसाधकपीनत्वादिसंध्याभोजनबाधे रात्रिभोजनमकारिका । एवं द्यवतित्वसाधकगुणात्वादिष्यायादिगोत द्यवृत्तित्वव

योरोषः । किंतु साधे सादिकमापाततः । वस्तुतस्तु । मतिपोगसमानाधिकरणसवधविशेषावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नम
तिपोगिताकसाध्यभाववत्तामित्वं व्यभिचारः । स्वमागभावे सादिकं स्पष्टत्वेनोक्तं । तद्वत्तत्वात् तदसंताभावाप्यपि युसादितत्वा
त् । अतस्त्वोसात्तिकात्वावच्छिन्ने युद्दे प्यिवीत्वादिनारूपादिसाधने बाधो निराबाधं परमादधाति । एवं साध्यवज्ञानवच्छेदकदे
शावच्छिन्नस्य सत्वे पि बाधो बोध्यः । अथ पसतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमतात्तानं मपोजकं । अस्य
गहीतभागामिदृष्टत्वादेरविच्छिन्नीत्वा घवच्छेदेन रूपादिसिद्धिमसंगात् । नवाशिवराघवच्छेदेन धूमसिद्धिमतिवैन् ।
अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् शशासाम्यस्य चाकिं चित्करत्वात् । अवच्छिन्नाहने । पिचहे तोस्तत्वेन गहीतात् जायमाना
मनुमिति विरुगादि । बाधप्रमासं करेपि वस्तुनोर्त्ताभासं कुरात् । सुखाघनवच्छेदकशराघवच्छिन्नात्वा हो सखादिसाध्यकदुः
खादेवर्तमानत्वात् । कपिसंयोगाघनवच्छेदकमूलाघवच्छिन्नवृषविशेषतादेवर्तमानत्वात् । अत्रैवैतत्कालावच्छिन्नपर्व
तो वद्विमानिति शब्दादिनैवैतत्कालावच्छिन्नपर्वतपसकेधुमादेशमेतत्कालावच्छेदेन वद्विमानुभवसिद्धाना पद्वमहे

वरीहे

तीसविमापः। रेण्वारेनविशेषमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति। साध्यतिशेषः। शरीरसहकारेणैवकर्तुः कार्यजनकत्वात्। शरीरजस्यैवकर्तृजसत्वं। तथावाकर्तृकत्वरूपसाध्याप्यशरीरजसत्वस्यहेतोरव्यापकतयासाध्याप्यपकेविशेषमजसत्वंनोपाधिः ॥ ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीमत्भक्त्यार्थशिरोमणिस्तुतानुमानदीपितिः समाप्तिसाम्प्रतम् ॥ ॥ संमत १८४५ मीतिवेदस्य ३३ दी ८ ॥ ॥ विहसदेभादृष्टुमितिपदिश्रीकाशाहर्दुपात्यश्रीविहलात्मजवास्तदेवोयविश्वत् ॥ ॥ श्रीरामचन्द्र ॥ ॥ ॥

524